

ਸਮਰਪਿਤ

ਛਪੰਜਾ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿ-ਵਸਦੇ ਰਸਦੇ
ਜੀਵਨ-ਸਾਥੀ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਕੌਰ
ਦੀ ਮਿੱਠੜੀ ਯਾਦ ਨੂੰ

ਵਿਸ਼ਾ-ਸੂਚੀ

- ♦ ਮੁਖਬੰਧ 11

ਭਾਗ - I : ਸਾਹਿਤਿਕ ਛੋਹਾਂ

1. ਜੀਵਨ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ	17
2. ਅੱਗ ਦੀ ਮਹਿਮਾ	20
3. ਹਵਾ ਦਾ ਪਸਾਰਾ	24
4. ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਪਾਵਨ ਬਿਰਛ	31
5. ਕਾਨਿਆਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ	35
6. ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ	40
7. ਚੰਦਰ-ਕਥਾ	42
8. ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਰੂਪਕ	51
9. ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ	54
10. ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਜੀਵਤਾ	57
11. ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ	60
12. ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੇਹ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ	64
13. ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ	68
14. ਗੁਰਬਾਣੀ : ਸੱਚ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ	71
15. ਸਚਿਆਈ-ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦ	77
16. ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ	81
17. ਯੁੱਧ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ	84
18. ਮਹਾਂਬਲੀ ਇੰਦਰ	89
19. ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਰਾਮ-ਕਹਾਣੀ	93
20. ਮਾਹੀਆ	98
21. ਮੇਰੀ ਮਨਪਸੰਦ ਪੁਸਤਕ	102

ਭਾਗ - II : ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੱਖ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਲਦੀਅਤ	107
2. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਿਛੋਕੜ	111
3. ਮਰਾਠੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ : ਸਾਂਝਾ ਵਿਰਸਾ	114
4. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਲਿੰਗ-ਪ੍ਰਬੰਧ	117

5. ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਜੋੜ	121
6. ਬਹੁਅਰਥਕਤਾ ਬਨਾਮ ਸਮਰੂਪਕਤਾ	124
7. ਇਤਿਹਾਸਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤੀ	127
8. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ : ਨਿਰੁਕਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ	130
9. ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਪਾਰਾਵਾਰ	133
10. ਅੰਜਨ ਦੇ ਰੂਪ ਅਤੇ ਰੰਗ	140
11. ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਸਾਰਸ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ	144
12. ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ	151
13. ਸਿਰ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ	154

ਭਾਗ - III : ਕੋਸ਼ਕਾਰੀਆਂ

1. ਗੱਲਾਂ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀਆਂ	159
2. ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਊਤ-ਘੜਤੀਆਂ	166
3. ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ	169
4. ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ (ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ)	173
5. ਪੰਜਾਬੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼ (ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ)	182
6. ਫ਼ਾਰਸੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ (ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ)	187
7. ਪੰਜਾਬੀ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (ਇਲਾਹਾਬਾਦ)	190
8. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ (ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ)	194
9. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ (ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ)	205
10. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਦੀਆਂ ਨਿਰੁਕਤੀਆਂ	215
11. ਟਰਨਰ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਕੋਸ਼	220
12. ਵਿਆਖਿਆ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ	228
13. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸ਼ਬਦ-ਅਨਕ੍ਰਮਣਿਕਾ	232
14. ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ	235

• ਸੰਦਰਭ-ਸੂਚੀ	239
--------------	-----

ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਵਿਚਾਰਅਧੀਨ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਕਰਤਾ, ਜੀ. ਐੱਸ. ਰਿਆਲ, ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਦਵਾਨ ਹੈ, ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲਾਂ ਵਾਂਗ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਅਨੇਕ ਭਾਰੋਪੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਲਾਤੀਨੀ, ਯੂਨਾਨੀ, ਰੂਸੀ, ਕ੍ਰੋਸ਼ੀਅਨ ਆਦਿ) ਦੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਕਵੱਢਿਓਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਭਾਰੋਪੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨਿਰੁਕਤਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਉਹ ਕੋਈ ਚਾਰ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਜੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਧਿਅਨ ਦੀਆਂ ਰਿਣੀ ਹਨ।

ਰਿਆਲ ਨੇ ਯੂਗੰਡਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਅਗੇਤਰੀ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਥੋਂ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਿਆਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੈਕਸਟ-ਬੁੱਕ ਬੋਰਡ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕੋਸ਼ ਨੂੰ (ਜੋ ਬੋਰਡ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੈ) ਸੋਧਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬਤੌਰ ਫੈਲੋ, ਸੱਤ ਸਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਕੈਂਪਸ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਨੇ, ਹੋਰ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਤੀਜੀ ਸੋਧੀ ਹੋਈ ਛਾਪ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸੋਧਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਰਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰੁਕਤੀ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਕੋਈ ਆਕਾਸ਼-ਬਾਣੀਆਂ ਨਾਜ਼ਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਡਾਢੀ ਲਗਨ, ਇਕ-ਚਿੱਤਤਾ ਅਤੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਦਰਕਾਰ ਹੈ।

ਦੁਭਾਸ਼ੀ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਅਸੁੱਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਇਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ bass ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇਣਯੋਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ "inner bark of lime, used for making baskets, mats, etc." ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ; A ਤੋਂ E); ਡਾ. ਹਰਦੇਵ ਬਾਹਰੀ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼); ਬਾਬਾਏ-ਉਰਦੂ, ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਲਹਕ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਉਰਦੂ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ) ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਮਾਰਦਿਆਂ ਦੂਜੇ ਕੋਸ਼ਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ lime ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਨਿੰਬੂ ਵਜੋਂ ਉਲਥਾਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਜਾਹਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਠੀਕ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕਦਮ ਅਸੁੱਧ ਹੈ। ਗੱਲ ਇੰਜ ਹੈ ਕਿ ਉਕਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ lime ਸਰਦ

ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਬਿਰਛ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ linden ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਆਲ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਬਿਰਛ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਖੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਤੂਤ ਦੇ ਬਿਰਛ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਇਲਮ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ lime (ਨਿੰਬੂ) ਅਤੇ lime (ਸਰਦ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਬਿਰਛ) ਇਕ ਸੰਜੋਗੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸਮਰੂਪਕ (homonymous) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਰਿਆਲ ਵੱਲੋਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ linden ਦੇ ਰੂਪਗਤ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ lind-, line, lime ਵਜੋਂ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜ਼ਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨਿੰਬੂ ਦੇ ਬਿਰਛ ਦੀ ਛਿੱਲ ਤੋਂ ਟੋਕਰੀਆਂ ਜਾਂ ਚਟਾਈਆਂ ਦਾ ਬਣਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਮ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ।

ਰਿਆਲ ਦੇ ਦੱਸਣ ਮੁਜਬ ਸਾਡੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ, ਜਦ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਟੀਸੀ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਖੁਦ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੇ ਸ਼ਗਿਰਦਾਂ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਕਤ ਕੋਸ਼ ਤੋਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰਿਆਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਮੁਜਬ ਡਾ. ਹਰਦੇਵ ਬਾਹਰੀ ਨੇ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਉਦਯੋਗ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ, ਕੋਸ਼ ਦਾ ਕੰਮ ਬੜੀ ਗੈਰ-ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ 'ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ' ਲਈ, ਅਹੰ (ego) ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਲਈ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਪੰਦਾ ਪਿੱਟਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਅਨੋਖੇ ਪੰਛੀਆਂ' (rarae aves) ਦੀ ਇਕ ਜਾਤੀ ਇਹ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਖਾਹ-ਮੁਖਾਹ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਅਤਿੱਕੇ ਚੜ੍ਹਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕੰਮ ਨਾਂਹ ਕਰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਲਾਹੇਵੰਦਾ ਹੈ।

ਨਿਰੁਕਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਿਆਲ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਮੋਢੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਵੇਕਲੇ, ਗੋਝੇ (esoteric) ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾਗਤ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਛੋਹਾਂ ਦੇ ਕੇ ਲੌਕਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲਿਆਉਣਾ, ਰਿਆਲ ਦੀ ਕਲਮ ਦਾ ਕਮਾਲ ਹੈ। ਸਰ ਆਰ. ਐੱਲ. ਟਰਨਰ ਦੀ ਸੁਪ੍ਰਿਸਿੱਧ ਕਿਰਤ 'ਤੇ ਕੋਈ ਕਿੰਤੂ ਕਰਨਾ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਚਾਰਗੋਚਰੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ) ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੇ-ਵਾਂਝੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ।

ਰਿਆਲ ਦੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ 'ਕੋਸ਼ਕਾਰੀਆਂ' ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਜਾਇਜ਼ੇ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਮੁੱਦਾ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਜਾਂ ਅਦਾਰੇ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤਿ ਮੰਦਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇੰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉਚਿਆਉਣਾ ਤੇ ਮਿਆਰੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਕੁਝ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਠਹਿਰਾਉਂਦਾ ਰਿਆਲ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਰਦੂ ਦੇ ਉੱਘੇ ਲੇਖਕ 'ਮੰਟੋ' 'ਤੇ ਜਦ ਅਸਲੀਲ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੋਸ਼ ਚੱਲਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਫਾਈ ਵਜੋਂ ਇਹ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ 'ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦਾ

ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਉਲੀਕਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਵੋ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਸ਼ਲੀਲ-ਨਿਗਾਰੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ।’

‘ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ’ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਰਿਆਲ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੂਝਵਾਨ ਪਾਠਕਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਸੰਜੀਦਗੀ ਸਹਿਤ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਰਮਾ ਕਾਂਤ ਅੰਗਿਰਸ

ਕਾਲੀਦਾਸ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਆਫ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ
ਸਾਬਕਾ ਮੁਖੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਮੁਖਬੰਧ

ਹਥਲੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ' (A Document of Words) ਅਠਤਾਲੀ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ, ਜੋ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ 'ਸਾਹਿਤਕ ਛੋਹਾਂ' ਸਾਡੀਆਂ ਕੁਝ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ, ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ, ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਿਆਂ ਅਤੇ ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਨਿਰੁਕਤੀ-ਮੂਲਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਅਧਿਅਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਗਵਾਹੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ਨਿਰੁਕਤੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ, ਜੋ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਦਖਲ ਬੇਜਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਇੰਜ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰੁਕਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਅੰਗਾਂ— ਧੁਨੀ, ਰੂਪ ਅਤੇ ਅਰਥ— ਵਿਚੋਂ ਛੇਕੜਲਾ ਅੰਗ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਆਤਮਕ ਭਾਗ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਇਹ ਕਥਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਵੀ, ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਵਿਗਸੇ ਅਰਥ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਰਮਾਇਆ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਦੀਪਕ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਜਾਂ ਚੰਦ ਦਾ ਹਾਣੀ ਬਣਾਉਣਾ ਇਕ ਕਵੀ ਦੀ ਸੋਚ-ਉਡਾਰੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਕੰਨਸਾਈਜ਼ ਆਕਸਫੋਰਡ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ' ਅਨੁਸਾਰ lamp ਦਾ ਅਰਥ ਦੀਪਕ ਆਦਿ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ (ਕਾਵਿਕ ਤੌਰ ਤੇ) ਸੂਰਜ, ਚੰਦ, ਤਾਰਾ ਵੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਗਗਨ ਮੈਂ ਥਾਲੁ ਰਵਿ ਚੰਦੁ ਦੀਪਕ ਬਨੇ' ਦੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਦੀਆਂ ਜੋਤਾਂ ਨੂੰ ਦੀਪਕ ਦਾ ਰੂਪਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਝਲਕ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਦੂਜਾ ਭਾਗ 'ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੱਖ' ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੱਥਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਅਰਥਕਤਾ ਤੇ ਸਮਰੂਪਕਤਾ, ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ, ਰੂਪਗਤ ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ, ਨਿਰੁਕਤੀ, ਥੀਸਾਰਸ) ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਸਮੱਗਰੀ ਤੀਜੇ ਭਾਗ 'ਕੋਸ਼ਕਾਰੀਆਂ' ਲਈ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। 'ਕੋਸ਼ਕਾਰੀਆਂ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੋਸ਼ਾਂ ਤੇ ਟੀਕਾ-ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਲੇਖਕ ਨੂੰ 'ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼' (ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ) ਅਤੇ 'ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼', ਤੀਜੀ ਛਾਪ (ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ) ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਕਤ ਭਾਗ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਧਾਈ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਨਿਰੁਕਤਕ ਵਿਆਖਿਆ ਅਧੀਨ, ਸ੍ਰੋਤ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਹੋਰ ਯੋਰਪੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਲਾਤੀਨੀ, ਯੂਨਾਨੀ, ਰੂਸੀ ਆਦਿ)

ਦੇ ਸਗੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਕੁਝ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤਾਂ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਸਿੱਧ-ਪੱਧਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕੁਝ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸਜਾਤੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹਨ, ਜੋ ਕਈ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਬੁਝਾਰਤ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮਝ ਲਵੋ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਪਹਿਰਾਵੇ ਜਾਂ ਵੇਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪਛਾਣ ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਛਾਣ ਉਸ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਅਗੇਤਰਾਂ, ਪਿਛੇਤਰਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸ ਦੇ ਮੂਲ ਅੰਸ਼, ਅਰਥਾਤ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਜਾਤੀਪਣ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਧਾਤੂਆਂ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਸਾਂਝ ਹੈ, ਅਗੇਤਰਾਂ ਪਿਛੇਤਰਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ‘ਬਾਤ’ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ conversation ਨੂੰ ਸਜਾਤੀ ਸ਼ਬਦ ਕਰਾਰ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਕ ਅਨੋਖੀ, ਬਲਕਿ ਬੇਤੁਕੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਾਂਝ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ‘ਬਾਤ’ ਅਸਲ ਵਿਚ ‘ਵਾਰਤਾ’ ਦਾ ਬਦਲਿਆ ਰੂਪ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਧਾਤੂ ‘ਵਰਤ’ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਓਧਰ conversation ਦਾ ਛੋਟਾ ਰੂਪ converse ਹੈ, ਜੋ convert ਦਾ ਇਕ ਭੇਦ, ਲਾਤੀਨੀ ਧਾਤੂ vert ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਇੰਜ ਕਰਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ‘ਵਰਤ’ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ vert ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਸਾਂਝ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਉਂਤਪੱਤ ਸ਼ਬਦ ਸਜਾਤੀ ਕਹਿਲਾਉਣ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਉਪਰੋਕਤ ਧਾਤੂਆਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਜਾਤੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਉਦਾਹਰਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਪਰਸਪਰ ਸਾਂਝੇ ਅਗੇਤਰਾਂ, ਪਿਛੇਤਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸੂਚਕ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ‘ਪਰਿਵਰਤਿਤ’ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ perverted.

ਆਰੰਭੇ ਗਏ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕੁਝ ਥਾਈਂ ਦੁਹਰਾਉ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਤੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੇਖ ਵਰਤਮਾਨ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਪੈੜ (ਸੋਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ) ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਧਰਤੀ : ਸਾਡੇ ਬੋਲ (ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੈਕਸਟ-ਬੁੱਕ ਬੋਰਡ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ) ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਸੋਧ-ਸਾਧ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ’ ਵਿਚ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਲੇਖਕ ਸੋਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਟੈਕਸਟ ਬੁੱਕ ਬੋਰਡ ਅਤੇ ਅਦਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੈ।

ਆਰੰਭੇ ਗਏ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਦਿਆਂ ਇਸ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਕੁਝ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਇਥੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਸਮੱਗਰੀ, ਜਿਵੇਂ ਨਿਰੁਕਤ-ਕੋਸ਼, ਥੀਸਾਰਸ, ਪਰਿਆਇਵਾਚੀ ਕੋਸ਼, ਸ਼ਬਦ-ਪ੍ਰਯੋਗ-ਆਦਿ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੇ ਇਕਭਾਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਅਜੇ ਤਕ ਖਾਲੀ ਪਈ ਹੈ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ (ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ) ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਛੋਹਾਂ ਦੇ ਕੇ ਭਰੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਔਕੜ ਦਾ ਸਬੰਧ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਸਥਲ ਨਾਲ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੇਖ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਹਨ,

ਜਿੱਥੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਕੰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕੁਝ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਇਕ ਗੁਮਨਾਮ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਜੋ ਅੰਕੜਾਂ ਪੇਸ਼ ਆ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਪਾਠਕ ਆਪ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਨੁਕੂਲ ਅਤੇ ਉਪਜਾਊ ਸਮਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੁਆਰ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ, ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ ਦੀ ਸੱਤ-ਸਾਲਾ ਅਵਧੀ ਦਾ ਹੈ। ਪੁਆਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਡੂੰਘੇ ਲਗਾਓ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋ-ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਣ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛ-ਪੁਛਾ ਕੇ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਤਸ਼ਰੀਫ਼ ਲਿਆਏ। ਵਰਤਮਾਨ ਕੰਮ ਨੂੰ ਛੁਪਾਈ ਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਪੁਆਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬੜੇ ਭਾਵਉਤਸ਼ਾਹਕ ਢੰਗ ਨਾਲ (evocatively) ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਧਨਵਾਦੀ ਹਾਂ: ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਸ਼ਾਹ ਚਮਨ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾਪੂਰਵਕ ਹਥਲੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਉਠਾਇਆ; ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਕੇਵਲ ਕਲੋਟੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ; ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਜੀਜ਼ ਮਦਨ ਵੀਰਾ ਦਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿੱਜੀ ਕੰਮ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਮੇਰੀ ਹੱਥ-ਵਟਾਈ ਕੀਤੀ।

ਜੀ. ਐੱਸ. ਰਿਆਲ

ਅੱਗ ਦੀ ਮਹਿਮਾ

ਅੱਗ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ 'ਅਗਨਿ' ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਪੁਲਿੰਗ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ ਆਦਿ ਦੇ ਸਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦ ਇਸਤਰੀ-ਲਿੰਗ ਵਜੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਅੱਗ ਦੇ ਸਜਾਤੀ ਸ਼ਬਦ ਲਾਤੀਨੀ ignis ਅਤੇ ਰੂਸੀ ogon ਵੀ ਲਿੰਗ ਪੱਖੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ। ਇੰਜ ਹੀ ਅੱਗ ਦਾ ਬੋਧਕ ਸ਼ਬਦ, ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ fuoco ਵੀ ਪੁਲਿੰਗ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਬਾਰੇ ਇਹ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਅਗਨਿ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅੱਗ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪੁਲਿੰਗ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ। ਹੁੰਦੇ ਹੁੰਦੇ, ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਰੂਪ ਤਾਂ ਥਿਰ ਰਿਹਾ ਪਰ ਲੌਕਿਕ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਲਿੰਗ ਦੀ ਬਦਲੀ ਇਸ ਵੱਖਰਤਾ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਣ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਆਦਿਕਾਲੀਨ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪਹਿਲੋਂ-ਪਹਿਲ ਅੱਗ ਦਾ ਜਲਵਾ ਆਸਮਾਨੀ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅੱਗਾਂ ਦਾ ਵੀ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਬਿਜਲੀ ਦੁਆਰਾ ਲੱਗੀ ਅੱਗ, ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ (ਦਵ-ਅਗਨਿ) ਅਤੇ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਪਹਾੜ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪੱਥਰ ਉੱਤੇ ਪੱਥਰ ਮਾਰ ਕੇ ਅੱਗ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢੀ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸੁੱਕੀ ਲੱਕੜ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਅੱਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਲੱਕੜ ਦੇ ਇਕ ਟੋਟੇ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਪਾ ਕੇ ਦੂਜੀ ਲੱਕੜ ਨੂੰ ਮਧਾਣੀ ਵਾਂਗ ਉਸ ਵਿਚ ਘੁਮਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਿਸਰ ਨਾਲ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਚੰਗਿਆੜੀਆਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਕੋਲ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਸੁੱਕੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਛੁਹ ਕੇ ਅੱਗ ਬਾਲ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੱਕੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ 'ਅਰਣੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਧੀ ਨੂੰ 'ਅਰਣੀ ਮੰਥਨ'। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅੱਗ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ flint ਅਤੇ tinder ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਅਰਥ ਚਕਮਾਕ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਅਰਥ ਚੰਗਿਆੜੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਾਲਾ ਪਦਾਰਥ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ ਸੁੱਕੀ ਤੇ ਗਲੀ-ਸੜੀ ਲੱਕੜੀ। ਫ਼ਾਰਸੀ 'ਆਤਸ਼ਜ਼ਨੀ' (ਅੱਗ ਲਾਉਣ) ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਹੀ ਅੱਗ ਮਾਰਨਾ, ਅਰਥਾਤ ਅੱਗ ਬਾਲਣ ਲਈ ਚਕਮਾਕ ਤੇ ਲੋਹੇ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਣਾ ਜਾਂ ਅਜਿਹੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਰਗੜਨਾ ਹੈ। ਤੀਲਾਂ ਵਾਲੀ ਡੱਬੀ ਦੀ ਕਾਢ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਘਰੇਲੂ ਅੱਗ ਨੂੰ ਇਕ ਵਡਮੁੱਲੀ ਵਸਤੂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੱਥਰ ਜਾਂ ਲੱਕੜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਇੰਨਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਗ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਬੁੱਝ ਨਾ ਜਾਏ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ 'ਅਗਨਿ ਰਕਸ਼ਣ' ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਘਰ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਘਰੇਲੂ ਅੱਗ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਦਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜੇ ਕਿਸੇ

ਘਰ ਵਿਚ ਅੱਗ ਬੁੱਝ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਤੋਂ ਮੰਗ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਅਖਾਣ ‘ਅੱਗ ਲੈਣ ਆਈ ਘਰ ਵਾਲੀ ਬਣ ਬੈਠੀ’ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਹੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮੂਲਕ ‘ਮਾਚਸ’ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਅਰਥ ‘ਪਲੀਤਾ’ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ, ਇਥੇ ਪਲੀਤੇ ਦਾ ਠੀਕ ਭਾਵ ਅਜਿਹੀ ਡੋਰੀ ਜਾਂ ਤੀਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਪਿਘਲੀ ਹੋਈ ਗੰਧਕ ਵਿਚ ਡੋਬ ਕੇ ਚਕਮਾਕ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅੱਗ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ matchlock ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਲਿਆਂ ਦੀ ਪਲੀਤੇ ਵਾਲੀ ਬੰਦੂਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਤੋੜੇਦਾਰ ਬੰਦੂਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬੰਦੂਕ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਲਾ ‘ਤੇ ਚਕਮਾਕ ਲੱਗਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਲੋਹੇ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਅੱਗ ਕੱਢਦਾ ਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ flintlock ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ‘ਪੱਥਰ-ਕਲਾ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੰਦੂਕ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ‘ਦਾਗਣਾ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਮਝ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਪਲੀਤੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਉਣਾ ਹੈ।

ਅੱਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖਾਣਾ ਪਕਾਉਣ ਤੇ ਸਰਦੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦੇ ਮੂਲ ਅਰਥ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ-ਥਹੁ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ oven ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਪਕਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਤਦੋਂ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰਅਧੀਨ ਸ਼ਬਦ, ਲਾਤੀਨੀ olla ਦਾ ਸਬੰਧੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਚੌੜੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ‘ਅਸ਼ਮਨ’ ਅਤੇ ਰੂਸੀ kamen ਇਕ ਹੀ ਮੂਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਪੱਥਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ‘ਅਸ਼ਮੰਤ’ ਅਤੇ ਰੂਸੀ kamin ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਅੰਗੀਠੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਅੰਗੀਠੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਰਥ ਪੱਥਰ ਦਾ ਬਣਿਆ ਇਕ ਭਾਂਡਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੇਕਣ ਜਾਂ ਖਾਣਾ ਪਕਾਉਣ ਲਈ ਅੱਗ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਰਦੀ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ-ਚੌਂਕੇ ਦੀ ਗੱਲ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧੀ। ਪਰ ਸਰਦ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦੀ ਬੜੀ ਪੁੱਛ-ਪ੍ਰਤੀਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਚੁੱਲ੍ਹੇ-ਚੌਂਕੇ ਦੀ ਥਾਂ ਘਰ ਵਿਚਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਕਮਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿੱਘ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਥਾਂ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠਣ ਦਾ ਅੱਡਾ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲਾਤੀਨੀ focus, ਅਰਥਾਤ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅਰਥ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਂ ਟੱਬਰ ਹੈ। ਲਾਤੀਨੀ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ focus ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਢੁਕਵੀਂ ਮਿਸਾਲ ਰੂਸੀ ochag ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਚੁੱਲ੍ਹਾ-ਚੌਂਕਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੇਂਦਰ ਜਾਂ ਅੱਡਾ ਹੈ। ਸਰਦ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ hearth ਤੋਂ ਵੀ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਚੁੱਲ੍ਹਾ-ਚੌਂਕਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਘਰ-ਬਾਰ ਵੀ। ਅੱਗ ਨੂੰ ਪਾਚਕ-ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ‘ਅਗਨਿ’ ਦਾ ਅਰਥ ਪਾਚਕ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਿੱਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਠਰ-ਅਗਨਿ (ਸ਼ਾਬਦਿਕ ‘ਪੇਟ ਦੀ ਅੱਗ’) ਦਾ ਅਰਥ ਭੋਜਨ

ਪਚਾਉਣ ਵਾਲੀ ਅੱਗ ਜਾਂ ਪਾਚਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੂਸੀ pechen (ਜਿਗਰ) ਅਤੇ pecka (ਚੁੱਲ੍ਹਾ) ਇਕ ਹੀ ਸ੍ਰੋਤ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਕਾਉਣ ਦਾ ਭਾਵ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਚੁੱਲ੍ਹਾ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਪਕਾਉਂਦਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਣਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਗਰ (ਜਾਂ ਪਿੱਤਾ) ਵੀ ਖਾਧੇ ਹੋਏ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਪਚਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੂਸੀ pech (ਪਕਾਉਣਾ, ਭੁੰਨਣਾ) ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ 'ਪਕਾਉਣਾ' ਆਪਸ ਵਿਚ ਸਜਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ।

ਖਾਣਾ ਪਕਾਉਣਾ ਅਤੇ ਨਿੱਘ ਲੈਣ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਅੱਗ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਅਤੇ ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਪਕਾਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਅੱਗ ਦੇ ਤਾਅ ਨਾਲ ਧਾਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਢਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਖ ਕਰਨ ਲਈ ਸੋਨੇ ਨੂੰ ਵੀ ਢਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅਗਨੀ-ਪਰੀਖਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਸੱਚ ਝੂਠ ਦੀ ਪਰਖ ਲਈ ਕਥਿਤ ਦੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਅੱਗ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ)। ਅਗਨੀ-ਪਰੀਖਿਆ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ test ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਅਰਥ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਜਾਂ ਪਰੀਖਿਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਪਿਆਲੀ ਜਾਂ ਕੁਠਾਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਨੂੰ ਢਾਲ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਖੁੱਧ ਹੋਣ ਦੀ ਪਰਖ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਦਿਕਾਲੀਨ ਮਨੁੱਖ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ, ਕੀੜੇ-ਮਕੋੜਿਆਂ ਤੇ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਦਾ ਖਦਸ਼ਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਲੋਅ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ, ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਘਾਹ-ਫੂਸ ਜਾਂ ਲੱਕੜੀ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਲੂਕਾ, ਚੁਆਤੀ ਅਤੇ ਮਸ਼ਾਲ ਇਸ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਦੀਵੇ ਦੀ ਕਾਢ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਰਬੀ ਜਾਂ ਬਨਸਪਤੀ ਤੇਲ, ਅਤੇ ਰੂੰ ਦੀ ਬਣੀ ਬੱਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਬੱਤੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਰਥ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵੱਟੀ ਹੋਈ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬੱਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਦੀਵੇ 'ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਲਾਲਟੈਣ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ 'ਤੇ ਵੀ ਭਾਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਪੁਰਾਣੀ ਆਦਤ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਅਸੀਂ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਬਟਨ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਜਾਂ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਕਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਬੱਤੀ ਬਾਲਣ ਜਾਂ ਬੁਝਾਉਣ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਲਾਲਟੈਣ, ਲੈਂਪ, ਗੈਸ, ਫਾਨੂਸ ਸਾਰੇ ਯੂਨਾਨੀ ਅਸਲੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਮੋਮਬੱਤੀ ਵਿਚ ਮੋਮ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਰੋਮਨ, ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਵਿਚ ਮੋਮਬੱਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਟਾਰਚ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਅਰਥ ਘਾਹ-ਫੂਸ ਨੂੰ ਲਪੇਟ ਕੇ ਬਣਾਈ ਲੂਕਾ ਜਾਂ ਮਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਟਾਰਚ ਲਈ ਬੈਟਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਢ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਟਾਰਚ ਵਿਚ ਪੈਣ ਵਾਲਾ ਸੌਲ ਹੈ, ਟਾਰਚ ਨਹੀਂ।

ਅੱਗ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਪੂਜਨੀਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੀ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਵਤਾ ਲਾਲ ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸੱਤਾਂ ਜੀਭਾਂ ਵਾਲਾ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੇਸ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦੇ ਤੁਲ

ਹਨ। ਯੱਗ ਆਦਿ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਤਿਲ, ਘਿਉ ਆਦਿ ਦੀ ਭੋਟਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੇਵਤਾ ਭੋਟਾ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਖੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰਣ ਭੰਗ ਕਰਨਾ ਵੱਡਾ ਪਾਪ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ‘ਅਗਨਿ-ਸ਼ਾਕਸ਼ਿਕ’ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ, ਅਗਨੀ-ਦੇਵ ਜਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਅੱਗ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ। ਚੁੱਲ੍ਹੇ-ਚੌਕੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਬੜਾ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਅੱਗ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਹੱਥ ਹੈ। ਦੀਵੇ ਬਾਲ ਕੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਅਰਥਾਤ ਆਰਤੀ ਕਰਨਾ ਵੀ ਅੱਗ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਈਰਾਨੀ ਵੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪੂਜਨੀਕ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਈਰਾਨੀ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਅੱਗ ਅਤੇ ਅੱਗ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਲਈ ‘ਆਜ਼ਰ’ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਰੂਪ ‘ਆਤਰ’ ਹੈ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ‘ਅਥਰ’ ਅਰਥਾਤ ਅੱਗੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਥਰਵਨ (ਅੱਗ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਪੁਜਾਰੀ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ-ਵਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਈਰਾਨੀਆਂ ਵਾਂਗ ਰੋਮਨ ਵੀ ਅੱਗ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਲਾਤੀਨੀ ignis, ਅਰਥਾਤ ਅੱਗ ਦੇ ਹੋਰ ਅਰਥ ਪਵਿੱਤਰ ਅੱਗ ਅਤੇ ਵੇਦੀ ਦੇ ਵੀ ਹਨ। ਰੋਮਨ Vesta ਨੂੰ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਚੌਕੇ ਦੀ ਦੇਵੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਰੋਮ ਵਿਚ ਵੇਸਤਾ ਦੇਵੀ ਦਾ ਮੰਦਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੱਗ ਨਿਰੰਤਰ ਜਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਮੰਦਰ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਕੁਆਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਪੁਜਾਰਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਪੁਜਾਰਨਾਂ ਚੰਗੀ ਕੁਲ ਦੀਆਂ ਹੋਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਜੀਂਦੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਰੀਰਕ ਕੱਜ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰੋਮਨ Vulcan ਨੂੰ ਅੱਗ ਅਤੇ ਧਾਤ-ਸਾਜ਼ੀ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਪਸਾਰ ਨਾਲ ਉਪਰੋਕਤ ਰੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਯੂਨਾਨੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰੋਮੀਥੀਅਸ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਸੂਰਗ ਤੋਂ ਅੱਗ ਚੋਰੀ ਕਰਕੇ ਲਿਆਇਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਜ਼ਾ ਭੁਗਤਣੀ ਪਈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਅੱਗ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੂਜਬ ‘ਵਡਵਾਗਨਿ’ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਵਡਵਾ, ਅਰਥਾਤ ਘੋੜੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੀ ਅੱਗ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਭੂ-ਗਰਭੀ ਅੱਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਕਾਸ-ਸੋਮਾ ਦੱਖਣੀ ਧਰੁਵ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਡਵਾ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅੱਗ ਦੀ ਕਾਢ ਇਕ ਬੜੀ ਵਚਿੱਤਰ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਅੱਗ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਿੰਨਾ ਸੁੱਖ ਦਿੱਤਾ, ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮੁੱਲ ਤਾਰਿਆ। ਅੱਗ ਸਬੰਧੀ ਯਾਦਾਂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਪੁੰਦਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵਲੋਟੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਪੂਜਨੀਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਤੇ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ। ਕਈ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਲੰਘਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਇਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਜਨਾਨੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਪਕਾਉਂਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀ ਟਿੱਕੀ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦੀ ਭੋਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੀਵਾ-ਬੱਤੀ ਬਾਲਦੀਆਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ

‘ਬੁਢਾਪੇ’ ਦਾ ਅਰਥ-ਬੋਧਕ ਜਰਾ ਜਾਂ ਜਰੁ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ‘ਜਰਾ ਦਾ ਭਉ ਨ ਹੋਵਈ’ ਜਾਂ ਇੰਜ ਹੀ ‘ਜਰੁ ਆਈ ਜੋਬਨ ਹਾਰਿਆ’।

ਸਬੰਧਤ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਜਰਾ ਨੂੰ (ਜੋ ਧਾਤੂ ਜਰ ਜਾਂ ਜ੍ਰੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ) ਮਾਨਵੀਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵੱਲੋਂ ਕਾਲ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਤੁਕ ‘ਜਰੁ ਆਈ...’ ਤੋਂ ਲਿੰਗ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸਗੋਤੀਪੁਣੇ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜਰਾ ਇਸ ਹੀ ਅਰਥ ਵਿਚ, ਯੂਨਾਨੀ gero ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ geroderma (ਚਮੜੀ ਦੇ ‘ਬੁੱਢਾ’ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਰੋਗ) ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਸੰਘਟਿਕ ਅੰਸ਼ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ gerontology (ਜਰਾ ਵਿਗਿਆਨ) ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੰਸ਼ (ਵੱਲੋਂ ਯੂਨਾਨੀ geron, ਬੁੱਢਾ) ਵੀ ਇਥੇ ਦੱਸਣਯੋਗ ਹੈ।

ਬੁਢਾਪਾ ਸ਼ਬਦ, ਜੋ ਵਿਧੀ ‘ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਮੂਲ ਤੌਰ ਤੇ ਵਧਣ-ਫੁੱਲਣ, ਵਿਗਸਣ ਜਾਂ ਇੰਜ ਕਹਿ ਲਵੋ ਕਿ ਵਿਧੀ ਦੀ ਅੰਤਮ ਸੀਮਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤਕ ਹੈ, ਪਰ ‘ਜਰਾ’ ਦਾ ਅਸਲ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦਾ, ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ, ਟੁੱਟ-ਫੁੱਟ ਜਾਣ, ਵਿਘਟਿਤ ਜਾਂ ਖੀਣ ਹੋਣ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਤੁਕ “ਬਿਰਧ ਭਇਆ ਤਨੁ ਖੀਣ” ਕਥਨਯੋਗ ਹੈ।

ਬੁਢਾਪੇ ਦਾ ਅਰਥ ਦਿੰਦੇ ‘ਜਰਾ’ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪਛਾਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਇਸ ਦੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਜੋ ਇੰਜ ਹਨ:

- ਜਰ, ਜੰਗਾਲ (ਦੇਖੋ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼)
- ਜੀਰਾ, ਮਸਾਲੇ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਬੀਜ
- ਜੀਰਣ, ਘਸਿਆ-ਪਟਿਆ, ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ
- ਜੀਰਾਣ, ਕਬਰਸਤਾਨ, ਸਮਸ਼ਾਨ (ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਯੋਗ)
- ਜਰਨਾ, ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ
- ਜੀਰਨਾ, ਚੂਸਣਾ, ਜਜ਼ਬ ਕਰਨਾ
- ਅਜਰ, ਜੋ ਬੁੱਢਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ (ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਯੋਗ)
- ਅਜੀਰਣ, ਅਣਪੱਚ
- ਜਰਜਰਾ, ਟੁੱਟਾ-ਫੁੱਟਾ, ਬੋਦਾ, ਖੱਦਾ (‘ਜਰ’ ਦਾ ਆਵ੍ਰਿਤੀ-ਸੂਚਕ ਰੂਪ)

ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਸ੍ਰੋਤ, ਅਰਥਾਤ ਧਾਤੂ ‘ਜਰ’ ਤੋਂ ਪੁੰਗਰਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਵਾਂ (ਜਿਵੇਂ ‘ਬੁਢਾਪਾ,

ਜੀਰਾ, ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ, ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ, ਜਜ਼ਬ ਕਰਨਾ, ਪੁਚਾਉਣ, ਖੱਦੇ ਹੋਣਾ) ਨੂੰ ਯੁਕਤੀ-ਯੁਕਤ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋਣ ਲਈ ਨਿਮਨ ਵਿਆਖਿਆ ਦਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, 'ਜਰਾ' (ਬੁਢਾਪਾ) ਦਾ ਮੂਲ ਮਨਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖੀ ਅੰਗਾਂ ਦਾ, ਕਾਲ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਟੁੱਟ-ਫੁੱਟ ਜਾਣਾ, ਵਿਘਟਿਤ ਜਾਂ ਖੀਣ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਘਸ-ਪਟੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਬੇਜਾਨ ਵਸਤੂ 'ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਫਰੀਦ ਦੇ ਕਥਨ 'ਬੇੜਾ ਜਰਜਰਾ ਫੂਟੇ ਛੋਕੇ ਹਜਾਰ' ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਲੋਹੇ ਆਦਿ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਜੰਗਾਲੇ ਜਾਣਾ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਜਾਂ ਖੀਣ ਹੋਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ, ਇਥੇ ਥਾਂ ਸਿਰ ਹੈ।

ਟੁੱਟ-ਫੁੱਟ ਜਾਣ, ਵਿਘਟਿਤ ਜਾਂ ਖੀਣ ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਵ ਨਸ਼ਟ ਜਾਂ ਤਬਾਹ ਹੋਣ ਦੀ ਮਾਰਫਤ ਵੀਰਾਨਗੀ ਵਿਚ ਜਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਜੀਰਾਣ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ (ਜਿਵੇਂ 'ਸਜਣ ਮੇਰੇ ਰੰਗੁਲੇ ਜਾਇ ਸੁਤੇ ਜੀਰਾਣਿ' ਅਜਿਹੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਜਰਤ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੋਨੀਅਰ-ਵਿਲੀਅਮਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਅਰਥ ਹਨ: 'ਪੁਰਾਣਾ, ਟੁੱਟਾ-ਫੁੱਟਾ, ਸੁੱਕਾ, ਖੁਸ਼ਕ (ਜਿਵੇਂ ਜੜੀ-ਬੂਟੀਆਂ); ਅਤੇ no longer frequented (as temples) or in use। ਖਾਧੇ ਹੋਏ ਭੋਜਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਟੁੱਟ-ਫੁੱਟ ਜਾਣ, ਵਿਘਟਿਤ ਜਾਂ ਖੀਣ ਹੋਣ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਰਥ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪਾਚਕ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਜੀਰਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪਦਾਰਥ ਹੈ, ਜੋ ਖਾਧੇ ਹੋਏ ਭੋਜਨ ਨੂੰ 'ਜੀਰਣ' ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਪਾਚਣ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਰਨਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਚੂਸਣਾ ਜਾਂ ਜਜ਼ਬ ਕਰਨਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਚਾ ਲੈਣ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਬਦਲਿਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਫਿਰ ਜਰਨਾ ਵੀ ਇਥੇ ਸਬੰਧਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਢੁਕਵਾਂ ਅਰਥ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਜਾਇਜ਼ ਗੱਲ ਜਾਂ ਵਰਤਾਉ ਨੂੰ ਹਜ਼ਮ ਕਰ ਲੈਣਾ ਜਾਂ ਪਚਾ ਲੈਣਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੀਰਾਣ, ਜੀਰਨਾ ਅਤੇ ਜਰਨਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਕਾਸ ਰੂਪ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਾਵ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਿਰੁਕਤ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਰਾ (ਬੁਢਾਪਾ) ਜਾਂ ਜੀਰਣ (ਟੁੱਟਾ-ਫੁੱਟਾ, ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ) ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ gero (ਬੁੱਢਾ) ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਅਨਾਜ ਦੇ ਅਰਥ ਸੂਚਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ corn ਅਤੇ (ਲਾਤੀਨੀ ਮੂਲਕ) ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ grain ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਨਾਜ ਦੇ ਅਰਥ-ਬੋਧਕ ਰੂਸੀ zerno ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਸ਼ੀਅਨ zreno ਵੀ ਜਰਾ ਜਾਂ ਜੀਰਣ ਦੀ ਭਾਈਬੰਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਿਰੁਕਤਕਾਰ 'ਸਕੀਟ' ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ corn (ਅਨਾਜ) ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਧਾਤੂ jar (ਟੁੱਟ-ਫੁੱਟ ਜਾਣਾ, ਬੁੱਢਾ ਹੋਣਾ) ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ, ਬੁਢਾਪੇ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਏਕਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰੋਪੀ ਧਾਤੂ ger- ਨੂੰ 'to grind, to crumble with age' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਨਾਜ ਦਾ ਮੂਲ ਭਾਵ ਤੋੜੀ-ਫੋੜੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ, ਅਰਥਾਤ ਪੀਹਣਯੋਗ ਵਸਤੂ ਦਾ ਨਿਕਲਦਾ

ਹੈ। ਉਪਰ Klein ਦੇ ਨਿਰੁਕਤ ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਵੈਬਸਟਰ ਦੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਭਾਰੋਪੀ ਧਾਤੂ ਨੂੰ 'to ripen, mature' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਨਾਜ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਪੱਕੀ ਹੋਈ ਜਾਂ ਤਿਆਰ ਵਸਤੂ, ਅਰਥਾਤ ਪੱਕੀ ਹੋਈ ਫਸਲ ਦਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੱਕਣਾ, ਪੁੱਗਣਾ ਜਾਂ ਸੰਪੰਨ ਹੋਣਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੁਢਾਪੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੱਕੀ ਹੋਈ ਫਸਲ ਜਾਂ ਅਨਾਜ ਦੋਨਾਂ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਤੁੱਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ, ਜਿਵੇਂ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅੰਤ ਹੈ, ਅਨਾਜ ਦੇ ਬੂਟੇ ਦਾ ਬੀਜ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ, ਉਸਦੇ ਵਧਣ-ਫੁੱਲਣ ਜਾਂ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅੰਤ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਮਰ ਦਾ ਪੱਕਣਾ ਜਾਂ ਪੱਕੀ ਉਮਰ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਫਸਲ ਦਾ ਪੱਕ ਕੇ ਤਿਆਰ ਹੋਣਾ ਸਮਾਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ।

ਅਨਾਜ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਪੀਹਣ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਪੱਕਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਿਆਂ ਇਕ ਹੋਰ ਦਲੀਲ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕ੍ਰੋਸ਼ੀਅਨ zreno (ਅਨਾਜ) ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਧਾਤੂ zr- ਦਾ ਹੱਥ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਪੱਕਣਾ ਜਾਂ ਪੁੱਗਣਾ ਹੈ।

ਬੁਢਾਪੇ ਅਤੇ ਪੱਕੀ ਹੋਈ ਫਸਲ ਜਾਂ ਅਨਾਜ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਂਦਿਆਂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਜਰ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੌਲਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਜੀਰ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਮੋਨੀਅਰ-ਵਿਲੀਅਮਜ਼ ਦੇ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ Panicum miliaceum ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਚੀਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਜਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਇਕ ਅਨਾਜ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਵਲਾਂ ਵਾਂਗ ਉਬਾਲ ਕੇ ਖਾਧਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਰੀ (ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਬਰੀਕ ਧਾਨ) ਵੀ ਇਥੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਫਿਰ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਜੀਰਣ (ਟੁੱਟਾ-ਫੁੱਟਾ, ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ) ਦੇ ਤਹਿਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕਿ ਡਿੰਗਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਚਰੀ ਜਾਂ ਜੁਆਰ ਹੈ, ਬੜਾ ਸਾਰਥਕ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਰੂਸੀ zeron ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ grain ਦੇ ਤੁਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ corn ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਵਰਤੋਂ ਕਣਕ, ਮੱਕੀ, ਚਾਵਲ ਜਾਂ ਬਾਜਰੇ ਦੇ ਅਨਾਜਾਂ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ corn ਦਰਅਸਲ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਣਕ ਲਈ, ਆਇਰਲੈਂਡ ਵਿਚ ਜੌਂਆਂ ਲਈ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਮੱਕੀ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰੋਪੀ ger- ਤੋਂ ਉਗਮੇ ਉਪਰੋਕਤ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇੰਜ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- ਟੁੱਟ-ਫੁੱਟ ਜਾਣਾ, ਘਸ ਜਾਣਾ, ਖੀਣ ਹੋਣਾ, ਖੱਦਾ ਹੋਣਾ
- ਬਿਰਧ ਹੋਣਾ, ਬੁੱਢਾ ਹੋਣਾ
- ਪੁਰਾਣਾ ਹੋਣਾ, ਚਿਰਕਾਲੀਨ ਹੋਣਾ

- ਜੰਗਾਲਿਆ ਜਾਣਾ
- ਨਸ਼ਟ ਹੋਣਾ, ਵੀਰਾਨ ਹੋਣਾ (ਇਸ ਲਈ ਵੀਰਾਨਾ, ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ)
- ਸੁੱਕ ਜਾਣਾ, ਖੁਸ਼ਕ ਹੋਣਾ, ਜਿਵੇਂ ਪੱਤੇ ਦਾ
- ਪੱਕ ਜਾਣਾ, ਪੁੱਗਣਾ, ਸੰਪੰਨ ਹੋਣਾ
- ਫਸਲ ਦਾ ਪੱਕ ਜਾਣਾ, ਬੀਜ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ, ਇਸ ਲਈ ਅਨਾਜ (ਖਾਧੇ ਹੋਏ ਭੋਜਨ ਦਾ) ਟੁੱਟ-ਫੁੱਟ ਜਾਣਾ, ਹੱਲ ਹੋਣਾ, ਪਚ ਜਾਣਾ, ਇਸ ਲਈ ਪਾਚਕ ਵਸਤੂ ਜਿਵੇਂ 'ਜੀਰਾ'
- ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਪਚਾ ਲੈਣਾ, ਚੂਸ ਲੈਣਾ, ਜਜ਼ਬ ਕਰਨਾ
- ਕਿਸੇ ਦੀ ਅਸੁਖਾਵੀਂ ਗੱਲ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪਚਾ ਲੈਣਾ, ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ।

ਯੁੱਧ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ

ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਪੱਖੋਂ, ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲੋਂ ਟੁੱਟ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਅਤੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਵਾਹ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਆਰਿਆਈ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਕਾਰ ਕੈਸਪੀਅਨ ਸਾਗਰ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆਣ ਲੱਥੇ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੂਲ ਵਸਨੀਕਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਕੀ ਯੂਨਾਨੀ, ਸ਼ਕ, ਪਾਰਥੀ ਅਤੇ ਕੀ ਅਰਬ, ਅਫ਼ਗਾਨ ਤੇ ਮੁਗਲ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਨਿੱਤ ਦੀ ਲੜਾਈ, ਮਾਰ-ਧਾੜ, ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਅਤੇ ਖੂਨ-ਖ਼ਰਾਬੇ ਦਾ ਸਬੰਧਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣਾ ਆਵੱਸ਼ਕ ਸੀ। ਇਥੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਯੁੱਧ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਣੀ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬਲ ਦਬਾਓ ਅਧੀਨ ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਲ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ ਜਿਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਅਰਥ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਸ ਭੁੰਨਣ ਵਾਲੀ ਸੀਖ (ਸ਼ੂਲ) ਸੀ, ਮੌਕੇ ਮੁਤਾਬਕ ਬਰਛੇ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਡੱਬੇ ਜਾਂ ਬਕਸੇ (ਕੋਸ਼) ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਮਿਆਨ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਇੰਜ ਹੀ ਸਫ਼ੈਦ ਰੰਗ ਦਾ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦ ('ਕਰਕ') ਸਫ਼ੈਦ ਰੰਗ ਦੇ ਘੋੜੇ ਵਿਚ ਜਾ ਪ੍ਰਗਟਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਾਂ ਵੀ ਯੁੱਧਕਾਰੀ ਵੱਲ ਝੁਕਾਉ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਦੁਰਯੋਧਨ' (ਜਿਸ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿੱਤਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ); 'ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ' (ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ); ਅਤੇ 'ਭੀਮਸੈਨ' (ਭਿਆਨਕ ਸੈਨਾ ਵਾਲਾ)।

ਬਲ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ

ਪੁਰਾਤਨ ਯੁੱਧ ਲਈ ਸਰੀਰਕ ਬਲ ਅਤੇ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੀ ਡਾਢੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਸਰਤ ਦਾ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਦੰਗਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲਵਾਨ ਕੁਸ਼ਤੀ ਲੜਦੇ ਸਨ। ਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਦਰਅਸਲ ਯੁੱਧਕਾਰੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਪਹਿਲਵਾਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਮੱਲ ਸ਼ਬਦ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਪਹਿਲਵਾਨ ਹੈ, ਮੁੰਡੇ ਜਾਂ ਗੱਭਰੂ 'ਤੇ ਜਾ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਆਹ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਲਾੜੇ ਦਾ ਸੂਚਕ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਘੋੜੀ ਚੜ੍ਹ ਵੇ ਮੱਲ'। ਮੱਲ, ਅਰਥਾਤ ਪਹਿਲਵਾਨ, ਜ਼ੋਰ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਕੇ ਮੱਲੋ-ਜ਼ੋਰੀ ਜਾਂ ਮੱਲੋ-ਮੱਲੀ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੱਲ, ਅਰਥਾਤ ਪਹਿਲਵਾਨ, ਇਸ ਹੀ ਅਰਥ ਅਤੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ 'ਮੱਲਣਾ' (ਸਰੀਰ ਦਾ ਵਧਣਾ ਫੁੱਲਣਾ, ਬਲਵਾਨ ਹੋਣਾ) ਦਾ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕਾਢ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੂਰਮੇ ਦੇ ਅਰਥ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੈਣ ਵੱਲੋਂ ਭਰਾ ਦਾ ਵਾਧਾ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਭਰਾ ਨੂੰ ਸੂਰਮੇ ਦੇ ਤੁਲ ਬਣਾਉਣਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਣ ਹੈ ('ਵੀਰ' ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ virile, ਅਰਥਾਤ ਬਲਵਾਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ)। ਸ਼ੇਰ ਬਲ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਛਾਪ ਸਾਨੂੰ ਬੱਲੇ-ਸ਼ੇਰਾ ਜਾਂ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਉੱਤੇ ਲੱਗੀ ਮਿਲਦੀ

ਹੈ। ਫਿਰ 'ਵਾਹ ਸੇਰਾ ਵਾਹ' ਦੇ ਬੋਲ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੂਲੇ ਅਤੇ ਯੋਧੇ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਰੁਣਾਮਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਬਾਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀਆਂ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਬਾਹੂ-ਬਲ ਤੋਂ ਇਹੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਫਾਰਸੀ-ਮੂਲਕ ਸ਼ਬਦ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ 'ਉੱਚਾ ਹੱਥ', ਅਰਥਾਤ ਬਲਵਾਨ ਹੱਥ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ high-handedness, ਅਰਥਾਤ ਆਪਹੁਦਰਾਪਣ ਜਾਂ ਧਾਂਦਲੀ, 'ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ' ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ)। ਛਾਤੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਸੀਨਾਜ਼ੋਰੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੌੜੀ-ਚਕਲੀ ਛਾਤੀ ਜਾਂ ਪਹਿਲਵਾਨੀ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਪੱਠਾ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਮੁੰਡਾ ਜਾਂ ਗੱਭਰੂ ਦਾ ਅਰਥ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਇੰਜ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ muscle ਦਾ ਇਕ ਅਰਥ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਜ਼ੋਰ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ)। ਸਾਡੀ ਕਹਾਵਤ "ਜਿਸਦੀ ਲਾਠੀ ਉਸਦੀ ਭੈਂਸ" ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਚ, ਜਿਵੇਂ ਗਿੱਧਾ ਅਤੇ ਭੰਗੜਾ, ਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ, ਸਥਿਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਵੀਰਤਾ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਫੌਜ

ਫੌਜ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫੌਜ ਕਿਸੇ ਹੁਕਮਰਾਨ (ਜਾਂ ਉੱਤਰ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਜਨਤਾ) ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ (ਦੇਖੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ force, ਇਕ ਅਰਥ ਜ਼ੋਰ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਫੌਜ)। ਇਹੀ ਗੱਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਬਲ ਉੱਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਫੌਜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੰਗੀ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹਨ (ਅਜਿਹਾ ਸਬੂਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਕਤਿ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਬਲ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਰਛੀ ਜਾਂ ਤਲਵਾਰ ਵੀ)। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਥਿਆਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਬਦਲ ਜਾਂ ਪੂਰਕ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜ ਸੱਤਾ, ਹਕੂਮਤ, ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਮਾਲਕੀ ਦੇ ਭਾਵ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹਨ ('ਹਕੂਮਤ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥੀ ਵਿਚ ਇਕ ਰੂਪ 'ਮੁਹਕਮ' ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਜਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੈ)। ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਤੱਥ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਮੱਲਣਾ (ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਲੈਣਾ, ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਮਾਲਕ ਬਣਨਾ) ਅਤੇ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰਨੀਆਂ (ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਉਣਾ) ਦਾ ਸਬੰਧ ਮੱਲ, ਅਰਥਾਤ ਪਹਿਲਵਾਨ ਜਾਂ ਬਲਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਹਥਿਆਰ (ਪੱਥਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ) ਡੰਡਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ 'ਡੰਨ' ਲਾਉਣਾ (ਜੁਰਮਾਨਾ ਕਰਨਾ) ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਨਿਯੰਤਰਣ ਜਾਂ ਜ਼ਬਤ ਦਾ ਅਰਥ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਫੌਜ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਜਾ ਛੂੰਹਦਾ ਹੈ (ਦੇਖੋ 'ਕੋਸ਼-ਦੰਡ', ਅਰਥਾਤ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਤੋਂ ਫੌਜ)। ਫੌਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਾਣਾ ਪਾ ਕੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੇ ਝੰਡੀਆਂ ਨਾਲ ਲੈਸ, ਬੜੀ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂ ਕੂਚ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਸ਼ਬਦ ਸੱਜ-ਧੱਜ ਦਾ ਅਸਲੀ ਮਨਸ਼ਾ ਫੌਜ ਦਾ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਸੱਜੇ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁੰਦਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਢੋਲ-ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਯੁੱਧਕਾਰੀ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਘੋੜੇ ਦੀ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

‘ਅਸਵਾਰ’ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਘੋੜੇ ਉੱਤੇ ਸਫਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਸਿਪਾਹੀ, ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਜਾਂਝੀ ਬੜੇ ਢੋਲ-ਢਮੱਕੇ ਨਾਲ, ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ, ਘੋੜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਨਿਕਲਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਦਿਸ਼ ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ (ਜਿਵੇਂ ‘ਕਾਠੀ ਡੇਢ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰ’... ‘ਚੋਟ ਨਗਾਰਿਆਂ ਤੇ ਲਾਉ’।) ਜੰਜ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਫੌਜੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ‘ਪਾਪ ਦੀ ਜੰਝ ਲੈ ਕਾਬਲਹੁ ਧਾਇਆ’ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰ ਕੇ ਬਾਬਰ ਦੀ ਫੌਜੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਜੰਜ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਫੌਜਦਾਰੀ ਤੇ ਦੀਵਾਨੀ ਸਾਡੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਮਾਰ-ਵੱਢ ਦੇ ਕੇਸ ਫੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਆਤਮਾ ਉੱਤੇ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦੋ ਜਣਿਆਂ ਦੀ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਜਣਾ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਫੌਜਾਂ ਕਿੱਥੇ ਨੂੰ ਚਲੀਆਂ ਹਨ’ ਜਾਂ ‘ਕਿੱਥੇ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ’, ਅਰਥਾਤ ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੋਟ ਅਤੇ ਗੜ੍ਹ ਦੀ ਹੋਂਦ ਯੁੱਧਕਾਲ ਦੀ ਯਾਦ ਦੁਆਉਂਦੇ ਹਨ (ਜਿਵੇਂ ‘ਕੋਟਕਪੂਰਾ’ ਅਤੇ ‘ਅਹਿਮਦਗੜ੍ਹ’)। ਅਜੋਕਾ ‘ਕੋਤਵਾਲ’ (ਬਾਣੇਦਾਰ) ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਕੋਟਪਾਲ, ਅਰਥਾਤ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਨਿਗਰਾਨ ਜਾਂ ਫੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮਾਰ-ਵੱਢ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮਾਰ-ਵੱਢ ਦੇ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਉੱਤੇ ਮਾਰਨਾ ਸ਼ਬਦ ਬੜਾ ਭਾਰੂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ‘ਲੁੱਟ-ਮਾਰ, ਭਰਮਾਰ, ਮਾਰ-ਧਾੜ, ਮਾਰ-ਵੱਢ, ਮਾਰਾ-ਮਾਰੀ, ਮਰਨ-ਮਾਰਨ, ਕਿਸੇ ਤੇ ਮਰਨਾ’। ਇੰਜ ਹੀ ‘ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰਨਾ, ਅੱਖ ਮਾਰਨਾ, ਛਾਲ ਮਾਰਨਾ, ਸੌਦਾ ਮਾਰਨਾ, ਲੋਹਾ ਮਾਰਨਾ’ ਵੀ ਇਥੇ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ‘ਗੋਲੀ ਲੱਗੇ, ਦੁਗਾੜਾ ਵੱਜੇ, ਇੱਟ ਨਾਲ ਇੱਟ ਵਜਾਉਣਾ, ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ, ਕਤਲਾਮ, ਵੱਢ-ਵੱਢਾਂਗਾ’ ਵੀ ਯੁੱਧਕਾਰੀ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਲੁੱਟ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਉਪਜ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਤਾਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ loot ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਧਾਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਹੀ ਅਰਥ ਵਾਲੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਜੁੱਟ (ਜਿਵੇਂ ‘ਵੱਢ-ਵੱਢਾਂਗਾ’) ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਾਵ ਨੂੰ ਤੀਖਣ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਖ਼ਸਮ (ਮਾਲਕ, ਪਤੀ, ਪਰਮੇਸ਼ਰ) ਫ਼ਾਰਸੀ ਖ਼ਸਮ (ਮਾਲਕ) ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਅਸਲ ਭਾਵ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹੈ। ਅਰਬੀ ‘ਦੁਸ਼ਮਨ’ ਦਾ ਈਰਾਨੀ ‘ਮਾਲਕ’ ਬਣ ਬੈਠਣਾ ਉਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ, ਜਦ ਅਰਬ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਈਰਾਨੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਗੁੱਝੇ ਰੋਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ (ਪਤੀ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ, ‘ਖ਼ਸਮ’, ਨਿਰਾਦਰੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ‘ਰੰਨ’ ਨਾਲ ਸੂਤ ਬੈਠਦਾ ਹੈ)।

ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਸਲ ਭਾਵ ਇਕ ਜਾਬਰ ਤੇ ਡਾਢੇ ਰੱਬ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਕਹਾਵਤ ‘ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਲਾਹੇ ਦਾ, ਬਚਦਾ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹੇ ਦਾ’ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਦੀ ਇਕ ਉੱਘੜਵੀਂ ਪਰ ਤਰਸਯੋਗ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ

ਈਰਾਨੀ ਧਰਤੀ ਵੀ ਸਾਡੀ ਧਰਤੀ ਵਾਂਗ ਬਦੇਸ਼ੀ ਤਾਕਤਾਂ, ਅਰਥਾਤ ਅਰਬਾਂ ਅਤੇ ਤਾਤਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰਗਾਹ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਮਾਰ-ਧਾੜ, ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ, ਤੀਰ, ਤਲਵਾਰ, ਕਤਲ, ਖੂਨ, ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਚਰਚੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੋਈ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਮਹਿਬੂਬ ਨੂੰ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਤੇ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਤਲ, ਜ਼ਾਲਮ ਤੇ ਧਾੜਵੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਭਵਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਖਿੱਚ ਕੇ, ਪਲਕਾਂ ਦੇ ਤੀਰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਭਵਾਂ ਦੇ ਖੰਜਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਜਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਤਿ-ਆਦਿ। ਇਹ ਸੰਕੇਤਾਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਬਦੇਸ਼ੀ ਜਬਰ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਗੁੱਝੇ ਰੋਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਾ ਆਮ ਕਰਕੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਜੋਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ: ‘ਤੇ ਤਲਵਾਰ ਨਿਗਾਹ ਨੈਣਾਂ ਦੀ, ਤੇ ਪਲਕਾਂ ਤੀਰ ਖੁਦੰਗ ਦੇ ਨੇ’। ਜਾਂ ਫਿਰ ‘ਸੁਰਖੀ ਹੋਠਾਂ ਦੀ ਲੋੜੁ ਦੰਦਾਸੜੇ ਦਾ, ਖੋਜਾ ਖੱਤਰੀ ਕਤਲ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚੋਂ’ (ਉਰਦੂ ਕਵਿਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਕੈਸੇ ਤੀਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਹੋ, ਸੀਧਾ ਤੋ ਕਰ ਲੋ ਤੀਰ ਕੋ’)। ਇੰਜ ਹੀ ‘ਕਰਤੋਂ ਹੈਂ ਕਤਲ, ਹਾਥ ਮੇਂ ਤਲਵਾਰ ਭੀ ਨਹੀਂ’। ਸਾਡੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮੀ ਲਈ ‘ਬੇਦਰਦੀ-ਬਾਲਮਾ’ ਤੇ ‘ਜ਼ਾਲਮਾ’ ਦੇ ਸੰਬੋਧਕੀ ਬੋਲ ਮਾਨੋ ਕਿਸੇ ਜਬਰ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਵਿਰੁੱਧ ਗੁੱਝੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਹਨ।

ਨਵਾਂ ਮੋੜ

ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਮੋੜ ਦੇਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਉੱਘਾ ਰੋਲ ਹੈ। ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਜਬਰ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਹਾ ਲੈਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਗੋਤੀ, ਅਰਥਾਤ ਦੁਰਗਾ ਨੂੰ, ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਯੁੱਧ ਦੀ ਦੇਵੀ ਹੈ, ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਚੰਡੀ ਵੀ ਦੁਰਗਾ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇ ਡਾਢਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਰਚਿਤ ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਇਕ ਜੁਝਾਰ ਜਾਂ ਮਾਰਸ਼ਲ ਕਾਵਿ ਹੈ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ‘ਮਾਰਸ਼ਲ’, ਰੋਮਨ ਯੁੱਧ ਦੇਵਤੇ Mars ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ)। ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਸਮੇਂ ਫਤਹਿ ਬੁਲਾਉਣਾ ਵੈਰੀ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ‘ਰਾਜ ਕਰੇਗਾ ਖ਼ਾਲਸਾ’ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹੋ ਸੰਦੇਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ‘ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ’ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੰਦਰਮਾ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ, ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਦੇ ਵਧਣ-ਫੁੱਲਣ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਬਾਜ ਬਲ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਮੂਲ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਾਜ, ਅਰਥਾਤ ਬਲ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਜਾਤੀ ਹੈ। ਬਾਜ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਸੁਭ-ਸ਼ਗਨ, ਅਰਥਾਤ ਜਿੱਤ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰੋਮਨ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਸਮੇਂ ਬਾਜ ਉਡਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਬਾਜਾਂ ਵਾਲਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ

ਬੜਾ ਭਾਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਿਰ ਲੈਣ ਜਾਂ ਸਿਰ ਕਲਮ ਕਰਨ ਦੇ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸੀਸ ਦੇਣਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਇਕ ਦੁਰਲੱਭ ਘਾੜਤ ਹੈ। ਸਿਰ ਧੜ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾਉਣਾ, ਸਿਰ ਤਲੀ ਉੱਤੇ ਧਰਨਾ, ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਉਣਾ ਵੀ ਪੂਰੇ ਥਾਂ-ਸਿਰ ਹਨ। ਸਾਂਝਾ ਲੰਗਰ, ਜਿਸ ਦੀ ਗੂੰਜ 'ਦੇਗ ਤੇਗ ਫਤਹਿ' ਵਿਚ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਮਿੱਤਰਤਾਈ ਤੇ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਵਡਮੁੱਲਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ company (ਸੰਗੀ, ਸਾਥੀ ਆਦਿ) ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਅਰਥ ਸਾਂਝਾ ਭੋਜਨ ਹੈ (ਲਾਤੀਨੀ com, ਨਾਲ ਜਾਂ ਸਾਥ, ਅਤੇ panis, ਰੋਟੀ)। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਘ, ਅਰਥਾਤ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਜੋੜ, ਮੌਕੇ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਨਾਲ ਮੇਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਨੂੰ ਯੂਰਪੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਜਰਮੈਨਕ ਮੂਲ ਨਾਂ Leonard ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਬਹਾਦਰ ਹੈ (ਸਾਡਾ 'ਬੀਰ ਸਿੰਘ' ਇਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ)। ਇੰਜ ਹੀ Napoleon ਦਾ ਦੂਜਾ ਭਾਗ; Leon, ਸ਼ੇਰ (lion ਦਾ ਸੂਚਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ)। ਫਿਰ, ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ, ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਮਰ-ਮਿਟਣ ਲਈ ਪੂਰੇ ਤਿਆਰ ਹਨ।

ਅਜੋਕੀ ਸਥਿਤੀ

ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਇਸ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਸਮਰਾਟ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਦੇਸ਼, ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਕੌਮ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਰਾਜ (ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਜਾਂ ਸਲਤਨਤ) ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਰਾਜੇ' ਦਾ ਨਾਂ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਹੁਣ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਬਿਜਲੀ ਬੋਰਡ' ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਸ਼ਬਦ ਵੀ, ਜੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਰਾਜੇ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਹੈ, ਹੁਣ ਲੌਕਿਕ ਜਾਂ ਕੌਮੀ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬੈਂਕ' ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ। ਲੋਕਾਂ ਜਾਂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਬਲਿਕ (ਲੌਕਿਕ ਜਾਂ ਅਵਾਮੀ) ਸਰਕਾਰੀ ਦਾ ਦਮ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸੱਤਾ, ਲੋਕ-ਰਾਜ, ਜਮਹੂਰੀਅਤ, ਡੈਮੋਕਰੇਸੀ (ਮੂਲ ਅਰਥ ਲੋਕ-ਸ਼ਕਤੀ) ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਆਏ ਹਨ। ਰਾਜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਵਸ ਹੋਣਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਪਿਕਾਸੋ ਦੀ ਘੁੱਗੀ ਦੇ ਚਰਚੇ ਹਨ। ਆਲਮੀ ਅਮਨ ਅਤੇ ਸਲਾਮਤੀ ਲਈ ਸਰਗਰਮ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਜਾਰੀ ਹਨ। ਹੁਣ ਵਿਦਿਆ, ਵਿਵੇਕ ਤੇ 'ਸਰਬਤ ਕੇ ਭਲੇ' ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਲਈ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦੀ ਪਹੁ ਫੁੱਟ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਧਾਰਾ ਅਗਰਗਾਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਪਏ ਵਿਘਨ ਵਕਤੀ ਅਤੇ ਉਲਟਾ ਇਸ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਬਲ ਦੇਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਲਿੰਗ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਲਿੰਗੀ ਭੇਦ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਅਸੀਂ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਨਰ ਜਾਂ ਮਾਦਾ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਘੋੜਾ-ਘੋੜੀ, ਤੋਤਾ-ਤੋਤੀ), ਬਨਸਪਤ ਅਤੇ ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥ ਵੀ ਲਿੰਗਬੰਦੀ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਕੇਲਾ, ਦੁੱਧ, ਮੋਤੀ', ਪੁਲਿੰਗ ਅਤੇ 'ਸੌਂਫ, ਲੱਸੀ, ਮਾਲਾ', ਇਲਿੰਗ ਸਮਝਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ 'ਮੰਜਾ-ਮੰਜੀ; ਥਾਲ-ਥਾਲੀ' ਭਾਂਤ ਦੇ ਨਾਂਵ ਵੀ, ਜੋ ਦਰਅਸਲ ਆਕਾਰ-ਸੂਚਕ ਹਨ, ਲਿੰਗਬੰਦੀ ਦਾ ਹੀ ਭਾਗ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ 'ਗੀਤ, ਜਨਮ, ਪਿਆਰ' ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ 'ਸਮਝ, ਨੀਝ, ਲੜਾਈ' ਨੂੰ ਇਲਿੰਗ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਤਾਬਕ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਂਵ ਨਰ ਜਾਂ ਮਾਦਾ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਪਏ ਹਨ। ਇਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪੜਨਾਵ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਸੰਯੋਜਕ ਵੀ ਲਿੰਗਬੰਦੀ ਦੀ ਮਾਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਮੇਰਾ ਘਰ; ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ। ਇੰਜ ਹੀ 'ਕਾਲਾ ਘੋੜਾ ਦੌੜ ਵਿਚ ਅੱਵਲ ਆਇਆ' ਦੇ ਟਾਕਰੇ 'ਤੇ 'ਕਾਲੀ ਘੋੜੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਅਵੱਲ ਆਈ।' ਸਾਡੇ ਲਈ ਬੇਸ਼ੱਕ ਅਜਿਹੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਬੜੇ ਸੁਭਾਵਕ ਹਨ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। 'ਹਮਾਰਾ ਮੇਮ ਸਾਹਿਬ ਚਾਏ ਮਾਂਗਤਾ ਹੈ' ਦਾ ਬਦੇਸ਼ੀ ਬੋਲ ਸਾਡੀਆਂ ਲਿੰਗੀ ਭੂਲ-ਭੁਲਾਈਆਂ ਦੀ ਇਕ ਹਸਾਉਣੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਰ ਦੀ ਬਣਤਰ ਲਈ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, 'ਆ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ 'ਬੁੱਢਾ ਘੋੜਾ')। ਪਰ ਕੁਝ ਨਾਂਵ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਨਿਯਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਮੈਨਾ, ਭਾਸ਼ਾ, ਮਾਲਾ'। ਇਸ ਦੋ-ਅਮਲੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ 'ਆ' ਇਕ ਮਦੀਨ-ਸੂਚਕ ਅੰਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ 'ਮੈਨਾ, ਭਾਸ਼ਾ, ਮਾਲਾ', 'ਆ' ਅੰਤਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮੂਲ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ 'ਆ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ 'ਅ' ਦਾ ਬਦਲਿਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਇੰਜ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ 'ਗਰਧ' ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪੰਜਾਬੀ 'ਗਧਾ' ਵਜੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਜੋ 'ਆ' ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਮਾਦਾ ਸੂਚਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ 'ਗਰਧਾ' ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ)। ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਜਾਬੀ 'ਆ' ਵਾਂਗ ਜੋ ਦੁਵੱਲੀ ਮਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ 'ਈ' ਬਹੁਤੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਮਾਦਾ ਦੀ ਬਣਤਰ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ 'ਬੁੱਢੀ, ਘੋੜੀ') ਪਰ ਕੁਝ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਨਰ ਦਾ ਸੂਚਕ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਹਾਥੀ, ਜੋਗੀ, ਰੋਗੀ'। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ 'ਈ' ਦਾ ਇਸਤਰੀ-ਸੂਚਕ ਅੰਤਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਅੰਤਕ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੀ ਉਦਾਹਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ 'ਈ' ਦਰਅਸਲ ਮੂਲ 'ਇ' ਦਾ ਬਦਲਿਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਇੰਜ 'ਹਾਥੀ' ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ 'ਹਸਤਿ' (ਜਾਂ 'ਹਸਤਿਨ') ਅਤੇ 'ਜੋਗੀ' ਦਾ 'ਯੋਗਿ' (ਜਾਂ ਯੋਗਿਨ) ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਅੰਤਕ 'ਆ' ਭਾਰੋਪੀ ਅਸਲੇ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਲਾਤੀਨੀ a (ਉਚਾਰਨ 'ਆ') ਇਥੇ ਸਬੰਧਤ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ lingua (ਜੀਭ, ਭਾਸ਼ਾ); candela (ਮੋਮਬੱਤੀ); ਅਤੇ tabula (ਮੇਜ਼)। ਇੰਜ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਲਾਤੀਨੀ ਮੂਲਕ ਜਨਾਨਾ ਨਾਂ (ਜਿਵੇਂ Diana, Clara, Flora ਵੀ ਬਣਤਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਜਨਾਨਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਜਮਨਾ, ਕਮਲਾ, ਦੁਰਗਾ'। ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਲਾਤੀਨੀ ਅੰਤਕ a ਬਦਲ ਕੇ ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ e ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ table ਅਤੇ candle, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ, ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਦੇ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਦੇ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਰ ਜਾਂ ਮਾਦਾ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਪਿੱਛੋਂ ਜੋ ਨਿਯਮ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਤਸੱਲੀਬਖ਼ਸ਼ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲਿੰਗੀ ਭੇਦ ਬਹੁਤੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਲਿੰਗਬੰਦੀ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ 'ਮਸਰ, ਸੌਫ, ਸੰਦੇਹ, ਉਲਾਸ, ਵਰਖਾ, ਪੀੜ, ਰੋਗ', ਲਿੰਗ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਵਿਕਸਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਕਈ ਨਾਂਵ ਲਿੰਗ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮੂਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ 'ਮੋਤੀ' ਤੇ 'ਵੇਲਾ' ਜਿਥੇ ਪੁਲਿੰਗ ਹਨ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ 'ਮੁਕਤਾ' ਅਤੇ 'ਵੇਲਾ' ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਦੇ ਬੋਧਕ ਹਨ। ਇੰਜ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ 'ਸਤਲੁਜ' ਪੁਲਿੰਗ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ 'ਸਤ-ਦਰੂ' ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਉਂਜ ਤੇ ਲਿੰਗੀ ਭੇਦ ਭਾਰੋਪੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਸ੍ਰੋਤ ਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ (ਵੱਲੋਂ ਜਰਮੈਨਕ) ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਭੇਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਰਬੀ, ਜੋ ਇਕ ਗੈਰ-ਆਰਿਆਈ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਲਿੰਗਬੰਦੀ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਫਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਲਏ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਲਿੰਗਬੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਾਢ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਲਿੰਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਆਧਾਰ ਬਣਾਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨਾਲ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਨਾਲ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਵਰ 'ਆ' ਤੋਂ ਪੁਲਿੰਗ ਅਤੇ 'ਈ' ਤੋਂ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਫਾਰਸੀ ਮੂਲਕ 'ਰਸਤਾ ਬਸਤਾ'; ਅਰਬੀ ਮੂਲਕ 'ਗੁੱਸਾ, ਫੈਸਲਾ' ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮੂਲਕ 'ਮਲੇਰੀਆ, ਕੈਮਰਾ' ਨੂੰ 'ਆ' ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਪੁਲਿੰਗ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੰਜ ਹੀ ਫਾਰਸੀ ਮੂਲਕ 'ਨੋਕੀ, ਸ਼ਾਦੀ' ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮੂਲਕ 'ਹਾਕੀ, ਡਾਇਰੀ' ਨੂੰ 'ਈ' ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਅਸਲੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੋਂ ਲਿੰਗ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਫਾਰਸੀ 'ਦਿਲ, ਜਾਨ'; ਅਰਬੀ 'ਕਿਤਾਬ, ਫੌਜ'; ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ 'ਕਲਾਸ, ਗੈਸ'। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ

ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਲਿੰਗ ਉਸਦੇ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਸਮਾਨਅਰਥਕ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਮੂਜਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ 'ਕਲਾਸ' ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਪਿੱਛੇ ਅਰਬੀ ਮੂਲਕ 'ਜਮਾਇਤ' ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਲਿੰਗੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੁਦੇਸ਼ੀ 'ਸ਼੍ਰੇਣੀ' ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ 'ਬੁੱਕ, ਕਿਤਾਬ, ਪੁਸਤਕ' ਅਤੇ ਇੰਜ ਹੀ 'ਆਰਮੀ, ਫੌਜ, ਸੈਨਾ' ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਦੇਖਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਅਰਬੀ ਮੂਲ ਦੇ ਭਾਵ-ਵਾਚਕ ਨਾਵਾਂ (ਜਿਵੇਂ 'ਸਦਾਕਤ, ਖਾਸੀਅਤ, ਕਾਬਲੀਅਤ') ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਭਾਵ-ਵਾਚਕ ਨਾਵਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਸਚਾਈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਯੋਗਤਾ) ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮਦੀਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨਅਰਥਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲਿੰਗੀ ਵਿਤਕਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ orange (ਸੰਗਤਰਾ) ਮਾਦਾ ਦਾ ਅਤੇ argent (ਚਾਂਦੀ) ਨਰ ਦਾ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ 'ਸੰਗਤਰਾ' ਅਤੇ 'ਚਾਂਦੀ' ਦੀ ਹਾਲਤ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲਿੰਗ ਸੂਚਕ ਪੰਜਾਬੀ 'ਮੇਜ਼' ਪੁਰਤਗਾਲੀ mesa ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸ਼ਬਦ ਹੈ— ਜੋ ਦੀਰਘ a ਅੰਤਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ 'ਫੀਤਾ, ਪੀਪਾ, ਕੈਮਰਾ' ਉੱਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚਕਾਰ ਕੁਝ ਲਿੰਗੀ ਵਿਤਕਰੇ ਇੰਜ ਹਨ: ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮਾਦਾ ਸੂਚਕ 'ਤਰੰਗ, ਵਾਯੂ' ਦੇ ਉਲਟ ਮਰਾਠੀ 'ਤਰੰਗ, ਵਾਯੂ' ਨਰ ਦੇ ਬੋਧਕ ਹਨ। ਇੰਜ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਰ ਸੂਚਕ 'ਸਾਗ, ਵੇਲਾ' ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਮਰਾਠੀ 'ਸ਼ਾਕ, ਵੇਲਾ' ਮਾਦਾ-ਸੂਚਕ ਹਨ। 'ਵੇਲਾ' ਬਾਰੇ ਜਿਵੇਂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਵਜੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਤੁਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ 'ਵੇਲਾ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਸੰਤ ਟਹਲ ਕੀ ਬੇਲਾ'। ਇੰਜ ਹੀ 'ਬਾਂਛਤ ਨਾਹੀ ਸੁ ਬੇਲਾ ਆਈ' (ਜਿਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹ ਵੇਲਾ ਆ ਗਿਆ)।

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਨਾਰੀ ਮੁਕਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੁਆਰਾ ਲਿੰਗੀ ਭੇਦ ਭਾਵ ਮਿਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ chairman ਦੀ ਥਾਂ chair-person ਨੇ, ਅਤੇ mankind ਦੀ humankind ਨੇ ਮੱਲ ਲਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਈ ਭੇਦ ਭਾਵ ਬਰਕਰਾਰ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦੇ ਲਿੰਗ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੁਰਸ਼-ਪੱਖੀ ਹਨ (ਜਿਵੇਂ ਲੰਬਾ, ਸੁਹਣਾ, ਸਿਆਣਾ)। 'ਈ' ਅੰਤਕ, ਜੋ ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਸਤਰੀ ਸੂਚਕ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ 'ਲੜਕੀ'), ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਛੁਟਿਆਈ ਦਾ ਬੋਧਕ ਬਣਦਾ ਹੈ, (ਜਿਵੇਂ ਥੈਲੀ, ਜੋ 'ਥੈਲਾ' ਦਾ ਛੁਟਿਆਈ ਸੂਚਕ ਰੂਪ ਹੈ)।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿੰਗਬੰਦੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ 'ਆ' ਅਤੇ 'ਈ' ਅੰਤਕਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਖੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਅਰਬੀ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਬਦ, ਜੋ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਵਰ ਮੁਕਤ ਹਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਢਲ ਕੇ ਸਵਰ-ਯੁਕਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ (ਜਿਵੇਂ ਅਰਬੀ ਗੁਰਬਤ: ਪੰਜਾਬੀ ਗਰੀਬੀ; ਅਰਬੀ ਹਿਕਮਤ: ਪੰਜਾਬੀ ਹਕੀਮੀ)। ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਅੰਤਮ ਸਵਰ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਸ਼ਬਦ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮੂਲ ਦੇ ਹਨ (ਜਿਵੇਂ 'ਜਰਦ, ਸਡੈਦ, ਮੁਲਕ, ਅਕਲ; ਫੁੱਟਬਾਲ, ਗੋਲ')। ਪੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ

ਵਿਅੰਜਨ ਨਾਲੋਂ ਸਵਰ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਮਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ 'ਸਵਰ' (vowel) ਤੋਂ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਕਸਤ ਰੂਪ 'ਸੁਰ' ਜਾਂ 'ਸੁਰੀਲਾ' ਵਜੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਵਰ-ਸੰਪਤੀ ਉਸ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਹੋਣ ਦੀ ਦਲੀਲ ਹੈ। ਲਿੰਗਬੰਦੀ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪੰਨ ਸਵਰਤਾ ਨਾਲ ਬਹੁਵਚਨ ਸੂਚਕ 'ਆਂ' ਦਾ ਵਾਧਾ ਮਾਨੋ ਸੋਨੇ 'ਤੇ ਸੁਹਾਗੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਭਰਵੇਂਪਣ ਤੇ ਹੇਕ ਦੇ ਲੋਹੜ ਨੂੰ 'ਟਾਲੀਆਂ ਪੱਤਾਂ ਵਾਲੀਆਂ' ਅਤੇ 'ਸਾਡਾ ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਚੰਬਾ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਯੂਰਪੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਸਵਰਾਂ ਤੋਂ ਉਪਜਦੀ ਸੁਰਮਈਤਾ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਪਾਰਾਵਾਰ

ਇਕ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਨਿਹਿਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪੱਖੋਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਬੰਧ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂ ਨਿਖੇੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਜਾਂ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਸ ਰੂਪ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ (signification), ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਰਥ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ 'ਉਲਮਾਨ' ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ (ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ) ਵਿਚ ਓਗਲਨ ਅਤੇ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਨਾਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਰਜ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਥ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਨੇਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਅਰਥ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰੀਵ ਗਵਾਹੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਦੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਦੇਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਰੂਪ (form) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਬਾਹਰੀ, ਅਰਥਾਤ ਭੌਤਿਕ (physical) ਪੱਖ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਅਰਥ ਇਕ ਭੀਤਰੀ, ਅਰਥਾਤ ਮਾਨਸਿਕ ਜਾਂ ਆਤਮਿਕ (psychological) ਅਮਲ ਹੈ। ਅਰਥ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੋਣ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ meaning (ਅਰਥ) ਅਤੇ mind (ਮਨ) ਦੀ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਤੋਂ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਰੂਹ ਦਾ ਸਮਾਨਅਰਥਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਕਲਬੂਤ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਅਰਥ ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਦਾ ਬੋਧਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੂਹ ਦਾ ਭਾਵ ਹਵਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ, ਮਹਿਕ ਵਿਚ ਪਲਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦ ਮਾਨੋ ਇਕ ਫੁੱਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਜੋ ਅਰਥ ਦੀ ਮਹਿਕ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਿਕ ਦਾ ਅਰਥ-ਬੋਧਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ scent, ਨਿਰੁਕਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ sense (ਬੋਧ, ਭਾਵ, ਅਰਥ) ਦਾ ਰੂਪਅੰਤਰ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹੀ ਗੱਲ ਫ਼ਾਰਸੀ 'ਬੂ' (ਗੰਧ) ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ 'ਬੋਧ' (ਸਮਝ, ਗਿਆਨ) ਦੇ ਸਜਾਤੀਪੁਣੇ ਤੋਂ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਰਥ ਦਾ ਸੂਚਕ, ਅਰਥੀ ਸੂਚਕ 'ਮਅਨੀ', ਜੋ 'ਐਨ' (ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਅੱਖੀ) ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤੌਰ ਤੇ (ਮਨ ਦੁਆਰਾ) ਦੇਖਿਆ ਹੋਇਆ, ਅਰਥਾਤ ਮਾਨਸਿਕ ਆਕ੍ਰਿਤੀ (mental image) ਦਾ ਪਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਅਰਥ ਚਾਹੁਣ ਜਾਂ ਤਲਬ ਨਾਲ ਵੀ ਸਬੰਧਤ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਅਰਥ' ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸਜਾਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਬੰਧਤ 'ਅਰਥੀ' (ਚਾਹੁਣ ਵਾਲਾ) ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ' (ਕੁਝ ਚਾਹੁਣ ਜਾਂ ਮੰਗਣ

ਦਾ ਭਾਵ) ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਥ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਚਾਹਤ ਜਾਂ ਤਲਬਗਾਰੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ਅਰਥ ਨੂੰ ਬੜਾ ਮੁੱਲਵਾਨ, ਲਾਹੇਵੰਦਾ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ‘ਸਾਰਥਕ’ (ਅਰਥ-ਸਹਿਤ) ਜਾਂ ‘ਵਿਅਰਥ’ (ਅਰਥ-ਰਹਿਤ) ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ import (ਭਾਵ, ਅਰਥ) ਅਤੇ important (ਮੂਲ ਅਰਥ ਸਾਰਥਕ, ਇਸ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ) ਦੀ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਤੋਂ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਅਰਥ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਏ ਗਏ ਮਾਲ, ਅਰਥਾਤ ਦਰਾਮਦ ਜਾਂ ਆਯਾਤ ਨਾਲ ਉਪਮਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਢੁੱਕਵਾਂ ਭਾਵ (ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ) ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸੋਝੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ import ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦਰਾਮਦ ਜਾਂ ਆਯਾਤ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੁਣੇ ਉੱਪਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਵ ਜਾਂ ਅਰਥ ਦਾ ਬੋਧਕ ਹੈ।

ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ, ਜੋ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਉਲਮਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਟੈਕਨੀਕਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਧੀਵਤ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਇਦੇ-ਕਾਨੂੰਨ ਹਨ। ਇੰਜ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਰਥ ਇਕ ਬਾਤਨੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਚੌਥੇ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਿੱਟ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦਾ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਨੂੰ ਉਹ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਜੋ ਧੁਨੀ ਅਤੇ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ‘ਬਲੂਮਫੀਲਡ’ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੈ, ਜੋ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਕਥਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਦ semantics ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ‘ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ’ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ, ਅਰਥਾਤ ਅਰਥਗਤ ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਅਧਿਅਨ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਡੱਕਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਉੱਲਮਾਨ ਦੀ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਕਿ ‘ਅਰਥ, ਦਰਅਸਲ ਇਕ ਮਾਨਸਿਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਢੁੱਗ ਰਚਾਉਣਾ ਇਕ ਵਿਅਰਥ ਕਿਰਿਆ ਹੈ’, ਬੜਾ ਸਾਰਥਕ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਇਕ ਅਥਾਹ ਤੇ ਅਸੀਮ ਸਾਗਰ ਦੇ ਤੁਲ ਹੈ। ‘ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਡੂੰਘੇ’ ਦੀ ਉਕਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਾਂ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਸੀਮਤ ਤੇ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਿੱਤ-ਪਰਤੀ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬੂਹੇ ਸਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਤੱਥੋਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕੋਸ਼ਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ‘ਸਾਰੰਗ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੋਈ ਪੰਜਾਹ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਅਰਥ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਵੀ, ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਲੱਖਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਮੋੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਅਰਥ, ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਰਮਾਇਆ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਗਊ ਦੇ ਪਲਮਦੇ, ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਬਣਾਂ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, 'ਗੋਸਤਨ') ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਭਰੇ ਮੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੇ ਲਟਕਦੇ ਗੁੱਛੇ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ 'ਗੋਸਤਨੀ') ਦਾ ਰੂਪਕ ਬਣਾਉਣਾ, ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕਮਾਲ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਵੀ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖ ਬੜਾ ਜੁਗਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਰੰਗ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ 'ਕਾਨੇ' ਨੂੰ 'ਕਾਂਡ' ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ, ਅਰਥਾਤ ਕਾਨੇ ਦੀ ਪੋਰੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਭਾਗ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਇਕ ਭਾਗ ਤੇ ਢੁਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਖੋਖਲੇ ਨਾੜ, ਅਰਥਾਤ 'ਨੜੇ' ਨੂੰ ਨਾਲੀ ਜਾਂ ਟਿਊਬ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੰਦਿਆਂ, ਲਹੂ-ਵਾਹਕ ਨਾਲੀ, ਅਰਥਾਤ 'ਨਾੜੀ' ਵਿਚ ਪਲਟ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ 'ਬਾਂਸ' (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ 'ਵੰਸ਼') ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਜਾਂ ਪੋਰੀਆਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਜਾਂ ਲੜੀਵਾਰਤਾ ਤੋਂ 'ਬੰਸ' ਜਾਂ 'ਵੰਸ਼' (ਖਾਨਦਾਨ; ਸੰਤਾਨ) ਦੀ ਟੀਸੀ ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸਮੇਂ ਦੀ ਚਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਰਲਦੇ-ਮਿਲਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਂ ਅਨੇਕ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ 'ਬਹੁਅਰਥਕਤਾ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਮਾਤਾ' ਇਕ ਬਹੁਅਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਅਰਥ 'ਮਾਂ', ਵਿਕਸਤ ਅਰਥ (ਮਾਂ ਦੀ ਪੂਜਨੀਕਤਾ ਤੋਂ) 'ਦੇਵੀ' ਅਤੇ ਫਿਰ (ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਕਿ ਰੋਗ ਦੇਵੀ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਕਰੋਧੀ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ) 'ਚੇਚਕ ਦੀ ਨਾਮੁਰਾਦ ਬਿਮਾਰੀ ਹੈ'। ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਬਹੁਅਰਥਕਤਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਅਰਥ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇੰਜ ਹੋਣਾ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਕੁਝ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਸਾਂਝ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ 'ਗੀਤਿ' ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਨਿਰਾਲੀ ਤੇ ਅਨੋਖੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਅਰਥ ਨਦੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਕਾਂਸੀ ਜਾਂ ਕੰਹੋਂ ਦੀ ਧਾਤ ਹੈ।

ਬਹੁਅਰਥਕਤਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਅਰਥ-ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਧੀ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੈ। ਇਸ ਮੂਜਬ, ਇਕ ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, ਪੰਜਾਬੀ 'ਮਾਤਾ' (ਇਕ ਅਰਥ ਦੇਵੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਚੇਚਕ) ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਕ੍ਰੋਸ਼ੀਅਨ boginja (ਦੇਵੀ) ਅਤੇ boginje (ਚੇਚਕ) ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਸਾਂਝ ਤੋਂ ਦੇਵੀ ਦੇ ਚੇਚਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਇੰਜ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਸ੍ਰੋਤ, ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਧਾਤੂ ਤੋਂ, ਜੋ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਰਥ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਗੇਤਰਾਂ, ਪਿਛੇਤਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸੰਯੁਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਘਾੜਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਇੰਜ ਵਿਕਸਤ ਹੋਣ ਪਿੱਛੇ ਅਗੇਤਰਾਂ, ਪਿਛੇਤਰਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਗੌਣ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਰੋਲ ਮੁੱਢਲੇ ਅਰਥ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਕਸਤ ਹੋਣ

ਦੀ ਰੁਚੀ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਬਹੁਅਰਥਕਤਾ ਵਾਂਗ ਇੰਜ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਅਰਥ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ (ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁੱਢ ਨਾਲ) ਢੁਕਾਉ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਇੰਜ ਹੋਣਾ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਅਸਲੀ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ 'ਅੰਜਨ', ਲੇਪਲਾ ਪਦਾਰਥ (ਫੱਲੋਂ ਧਾਤੂ 'ਅੰਜ' ਲੇਪਣ ਕਰਨਾ, ਪੋਚਣਾ) ਤੋਂ ਅਗੇਤਰ 'ਵਿ' ਦੀ ਮਾਰਫਤ ਵਿਉਂਤਪੱਤ 'ਵਿਅੰਜਨ' (ਸਵਰ-ਰਹਿਤ ਅੱਖਰ, ਜਿਵੇਂ 'ਸ' ਜਾਂ 'ਕ') ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਸਾਂਝ, ਅਰਥਾਤ ਲੇਪਲੇ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਅੱਖਰ ਵਿਚ ਵੱਟ ਜਾਣ ਦੇ ਛੁਮੰਤਰ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣਾ ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ਉੱਲਮਾਨ ਇਕ ਲਾਤੀਨੀ ਉਕਤੀ (natura non facit saltus) ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਇਹ ਨਿੱਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਛੱਤੱਪੇ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦੀ, ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਸਹਿਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਕਤੀ ਤੋਂ ਉੱਲਮਾਨ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਉਚਿਤ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕੁਝ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬੜਾ ਇਘੜ-ਦੁੱਘੜਾ, ਬਲਕਿ ਬੇਤੁਕਾ ਤੇ ਹਾਸੋਹੀਣਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਬੜੇ ਤਹੱਮਲ ਤੇ ਸੰਜੀਦਗੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਅਸਲੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਦਿਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਧੁਨੀ ਅਤੇ ਰੂਪ-ਆਤਮਕ ਸ਼ਨਾਖਤ ਦਰਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਜਾਤੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਰਥ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਦੁਰਗ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਧੀਆਂ ਅਪਣਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਹਨ।

ਬਹੁਅਰਥਕਤਾ ਦੇ ਤਲਿਸਮ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ, ਅਰਥਾਤ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਦਾ ਰੰਗ ਭਰਨਾ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦੀ ਦਲੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਮੂਜਬ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ 'ਕਪੋਤ' ਦੇ ਦੋ ਅਰਥਾਂ, ਇਕ ਕਬੂਤਰ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸੁਰਮਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸੂਹ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਬੂਤਰ ਜਾਤੀ ਦਾ ਪੂਰਵਜ ਸੁਰਮਈ ਰੰਗ ਦਾ ਪੰਛੀ, ਅਰਥਾਤ ਜੰਗਲੀ ਕਬੂਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕਬੂਤਰ ਨਾਲ ਸੁਰਮੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਪੰਛੀ ਦੇ ਮੂਲ ਅਰਥ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ (motivation) ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸਜਾਤੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਦੂਜੀਆਂ ਸਮ-ਮੂਲਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ 'ਚੰਦ' ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵਜੋਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ (candle), ਸਮ-ਭਾਸ਼ੀ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ 'ਚੰਦ', 'ਚਾਂਦੀ', ਅਤੇ 'ਚੰਦਨ' ਪਰਸਪਰ ਸਬੰਧਤ, ਅਰਥਾਤ ਸਜਾਤੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ)। ਬਹੁਅਰਥਕਤਾ ਦਾ ਭਰਮ ਤੋੜਨ ਵਾਂਗ ਸਜਾਤੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਗਤ ਮਤਭੇਦਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕਮਿੱਕਤਾ ਜਾਂ ਅਨੁਸਾਰਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਗੁਲਾਬ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ 'ਗੁਲਾਬੀ' ਨਾਲ ਸਜਾਤੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਢਲਾ ਗੁਲਾਬ ਕੇਵਲ ਗੁਲਾਬੀ ਰੰਗ ਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਸੀ ਗੁਲਾਬ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਵੰਨਗੀਆਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਉਪਜ

ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਦੇਹ’ (ਸਰੀਰ) ਦਾ ਭੇਦ ਪਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਸੰਦੇਹ’ (ਸ਼ੱਕ) ਨਾਲ ਮੇਚਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਥਨ ਪੰਜਾਬੀ ‘ਦੇਹ’ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਜਾਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ dough (ਗੁੰਨਿਆ ਆਟਾ, ਪੇਸਟ) ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਇਸ ਗੁੱਥੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਸੁਲਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ)।

ਅਰਥ-ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਮਾਨੰਤਰ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਜਾਂ ‘ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪਕਤਾ’ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਬੜਾ ਰੋਚਕ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਮੁਤਾਬਕ ਕਬੂਤਰ ਦੇ ਮੁੱਢ-ਕਦੀਮੀ ਸੁਰਮਈ-ਰੰਗੇ ਹੋਣ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ‘ਕਬੂਤਰ’ ਅਤੇ ‘ਕਬੂਦ’ (ਨੀਲਾ, ਆਸਮਾਨੀ) ਦੀ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਤੋਂ ਅਤੇ ਇੰਜ ਹੀ ਰੂਸੀ golub (ਕਬੂਤਰ) ਅਤੇ goluboi (ਨੀਲਾ, ਆਸਮਾਨੀ) ਦੇ ਸਜਾਤੀਪੁਣੇ ਤੋਂ ਬਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਹੀ ਉਪਰੋਕਤ ‘ਦੇਹ’ ਅਤੇ ਗੁੰਨੇ ਹੋਏ ਆਟੇ ਦੀ ਅਨੁਸਾਰਤ ਨੂੰ, ਜੋ ਬੜੀ ਅਸਧਾਰਨ ਤੇ ਅਜਨਬੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਯੂਨਾਨੀ plasma (ਦੇਹ; ਆਕ੍ਰਿਤੀ, ਮੂਰਤੀ) ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਮੂਲਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ plaster (ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਣ ਵਾਲਾ ਪਦਾਰਥ, ਗੁੰਨੀ ਹੋਈ ਮਿੱਟੀ) ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਸਾਂਝ ਤੋਂ ਯੋਗ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਾਖਸ਼ਾਤ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਕਲਪਾਤਮਕ ਅਧਿਅਨ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਹੈ। ਸੰਕਲਪ, ਜੋ ਬੁਹ-ਪੱਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਧਾਤੂ ਦੇ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਰਥ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਹਿਣ ਦੀ ਸੰਕਲਪਾਤਮਕ ਵਿਆਖਿਆ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀਆਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਪਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਧਾਰਾ ਜਾਂ ਨਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਹਿਣ ਇਕ ਸਹਿਜ, ਸਰਲ ਤੇ ਲਗਾਤਰ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਗਰ-ਗਾਮੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਤੇਜ਼-ਗਮਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਨਿਹਤ ਹਨ। ਫਿਰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਹਿਣ ਨਾਲ ਹਿਲਹਿਲਾਹਟ ਜਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਵੀ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਦੀ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਵਹਿਣ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਅਦੁੱਤੀ ਰੂਪਕ, ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾ ਰਹੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ‘ਅਭਿਸਾਰਿਕਾ’ (ਵੱਲੋਂ ਧਾਤੂ ‘ਸਰ’, ਪਾਣੀ ਦਾ ਵਗਣਾ) ਵਜੋਂ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ ਨਦੀ ਬੜੀ ਬੇਤਾਬੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦਰਿਆ ਜਾਂ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਦੌੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਨਦੀ ਦਾ ਪਾਣੀ, ਜੋ ਚੁੱਪ-ਚਪੀਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਅਗਾਂਹ ਵਧਦਾ, ਕਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਮੁੜਦਾ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੁੜ੍ਹ-ਚਿਰਤਾ ਜਾਂ ਚਲਾਏਮਾਨਤਾ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਨਦੀ ਦੇ ਸੇਧ ਵਿਚ ਵਹਿਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਨੂੰ ਲੜੀ, ਡੋਰੀ ਜਾਂ ਮਾਲਾ ਦਾ ਕਾਵਿਮਈ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ‘ਸਰ’, ਲੜੀ, ਡੋਰੀ, ਮਾਲਾ (ਇਸ ਲਈ ‘ਮੁਕਤ-ਸਰ’, ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ) ਅਤੇ ‘ਸਰਾ’ (ਨਦੀ) ਦੀ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨਦੀ ਦਾ ਲਕੀਰ ਜਾਂ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਪਲਟਣਾ ਵੀ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ‘ਸਾਰਨੀ’ (ਜਿਵੇਂ ‘ਸਮਾ-ਸਾਰਨੀ’, ਲਕੀਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਸੂਚਨਾ) ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣਯੋਗ ਹੈ, ਜੋ ਮੂਲ ਤੌਰ ਤੇ ਨਦੀ ਦਾ ਸੂਚਕ (ਵੱਲੋਂ ਉਹੀ ਧਾਤੂ ‘ਸਰ’) ਲਕੀਰ ਦਾ ਵਿਕਸਤ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਦੀ

ਦੇ ਅਰਥ ਸੂਚਕ 'ਧਾਰਾ' ਅਤੇ 'ਧਾਰੀ' ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਵੀ ਇਥੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਹਿਲਹਿਲਾਹਟ ਤੋਂ ਉੱਛਲ-ਕੂਦ, ਟਪੂਸੀ ਜਾਂ ਕੁਦਾੜੇ ਦਾ ਭਾਵ ਟਪਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਟਪੂਸੀ ਮਾਰ ਕੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਡੱਡੂ ਅਤੇ ਬੰਦਰ ਦਾ ਅਤੇ ਕੁਦਾੜੇ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਘੋੜੇ ਦਾ ਭੇਸ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ white horse ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਗਸਿਆ ਅਰਥ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਉੱਠ ਰਹੀਆਂ ਝੰਗਦਾਰ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕੁਦਾੜੇ ਮਾਰ ਰਹੇ ਘੋੜੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਥੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ 'ਪਲੁਤਿ', ਘੋੜੇ ਦਾ ਕੁਦਾੜਾ (ਵੱਲੋਂ ਧਾਤੂ 'ਪਲੁ', ਸਜਾਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ flow) ਵੀ ਥਾਂ-ਸਿਰ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਹਿਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਬੜਾ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਹਵਾ ਦੇ ਵਗਣ, ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਉੱਡਣ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਅਤਿਆਦ ਦੇ ਭਾਵ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

'ਦੇਹ' ਦੀਆਂ ਉਲਝੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਂਦਿਆਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਲੇਪਲੇ ਪਦਾਰਥ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੁੰਨੀ ਹੋਈ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਭਾਵ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਢਲਣਯੋਗਤਾ ਦੇ ਸਦਕੇ (ਸੱਚੀ-ਮੁੱਚੀ ਜਾਂ ਲਾਖਣਿਕ ਤੌਰ ਤੇ) ਰੂਪ, ਆਕਾਰ ਜਾਂ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਹ ਦਾ ਅਸਲੀ ਮਨਸ਼ਾ (ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਬਣੀ) ਮੂਰਤੀ ਜਾਂ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਲੇਪਲਾ ਪਦਾਰਥ ਦਾਗ ਜਾਂ ਧੱਬੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਦਾ, ਕਿਸੇ ਤਲ ਨੂੰ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਬਣਾਉਂਦਾ, ਅਰਥਾਤ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਂਦਾ, 'ਸੰਦੇਹ' ਨਾਲ ਜਾ ਟਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਅਰਥ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉੱਤਰਕਾਲੀਨ ਜਾਂ ਵਿਗਸੇ ਰੂਪ ਆਪਸ ਵਿਚ ਓਤਪੋਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪਕੜ, ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਅਰਥਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੂਪਕਤਾ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਖੇੜਾ, ਜੋ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੁਤਾਲਬੇ ਹਨ, ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਅਮਲਦਾਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਥੀਸਾਰਸੀ ਅਧਿਅਨ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਰਾ-ਪੁਰਾ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਖੋਲ੍ਹ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਣੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਹਾਮੀ ਹਨ ਕਿ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਸੰਦਰਭ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸੰਦਰਭ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਜਾਂ ਅਤਿ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਸੰਦਰਭ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਬੁਲਾਰੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸੰਦਰਭ ਦਾ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਮੱਗਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸੰਦਰਭਗਤ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪਰਖ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਸੰਦਰਭ ਬਾਰੇ ਉੱਲਮਾਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਕ ਸਾਰ-ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਦਰਭ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਉੱਲਮਾਨ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ

ਕਿ ਜੇ ਸੰਦਰਭ ਬਾਝੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਥੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵਾਜਬ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸੰਦਰਭ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੈਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਥਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

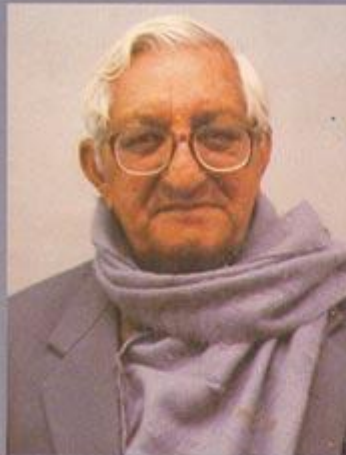
ਮੁੱਢਲੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਿਆਂ, ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹਵਾਲੇ ਸਹਾਇਕ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਖੂਠੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਲੌਕਿਕ ਨਿਰੁਕਤੀ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਭ੍ਰਾਂਤਕਾਰੀ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੌਕਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਕਾਇਦੇ-ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਚਸਕੇਦਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕਿਰਪਾਨ' ਨੂੰ 'ਕਿਰਪਾ' ਨਾਲ ਗਡਮਡ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਰਪਾਨ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਨਾਂ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਰਪਾ ਨੂੰ ਫੈਂਕ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਦੇ ਚਲਾਉਣ ਨਾਲ ਰਹਿਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਅਜਿਹੀ ਕਪੋਲ-ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਤੱਥ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਰਪਾਨ ਦੀ ਰੂਪ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਾ ਕੋਈ ਫੈਂਕਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਾਂਹ-ਸੂਚਕ ਅਗੇਤਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਵੈਬਸਟਰ ਦੇ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ harvest (ਫਸਲ ਦੀ ਕਟਾਈ, ਵਾਢੀ) ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ 'ਕ੍ਰਿਪਾਨ' ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ; ਇਸ ਥਾਂ ਲਿਥੋਨੀ kerpu (ਕੱਟਣਾ) ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿਰੁਕਤੀ ਨੂੰ ਚਸਕੇਦਾਰ ਅਤੇ ਅਚੰਭਾਜਨਕ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੋਲ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਸਮੇਟਦਿਆਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਦੋ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ: ਇਕ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਵਿਚਾਰ-ਅਧੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਪੰਜਾਂ-ਸੱਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਰਥਗਤ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨੇੜਲੇ ਅਤੇ ਦੂਰੇਡੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਲਾਸਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ।

ਸੰਦਰਭ-ਸੂਚੀ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ
2. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਨਾਭਾ
3. ਪਲੈਟਸ = T. T. Platts; A Dictionary of Urdu, Classical Hindi and English; Oxford
4. ਟਰਨਰ = Sir R. L. Turner; A Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages; Oxford
5. ਮਰਾਠੀ ਕੋਸ਼ = Marathi-English Dictionary; M. K. Deshpande
6. ਮੋਨੀਅਰ-ਵਿਲੀਅਮਜ਼ = Sir Monier-Williams; A Sanskrit-English Dictionary; Oxford
7. ਵੈਬਸਟਰ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ = Webster's New World Dictionary; D. B. Guralink
8. COD = Concise Oxford Dictionary
9. ਚੈਂਬਰਜ਼ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ = Chambers Twentieth Century Dictionary
10. ਸਕੀਟ = Rev. W.W. Skeat; An Etymological Dictionary of the English Language; Oxford
11. ਕਲਾਇਨ = E. Klein; A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language
12. ਰੂਸੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ = Russian-English Dictionary; O. Akhmanova, Moscow
13. ਯੂਨਾਨੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ = A Greek-English Lexicon; Oxford; H. G. Liddell and R. Scott
14. ਉੱਲਮਾਨ = Stephen Ullmann; Principles of Semantics; An Introduction to the Science of Meaning; Oxford

ਜੀ ਐੱਸ ਰਿਆਲ, ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਦਵਾਨ ਹੈ, ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲਾਂ ਵਾਂਗ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਅਨੇਕ ਭਾਰੋਪੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (ਸੋਸਕ੍ਰਿਤ, ਫਾਰਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਲਾਤੀਨੀ, ਯੂਨਾਨੀ, ਰੂਸੀ, ਕ੍ਰੋਸ਼ੀਅਨ ਆਦਿ) ਦੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਕਵੱਢਓਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਭਾਰੋਪੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਗੋਤੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨਿਰੁਕਤਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਉਹ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਜੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਧਿਅਨ ਦੀਆਂ ਰਿਣੀ ਹਨ।

ਰਿਆਲ ਨੇ ਯੂਗੰਡਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਅਗੇਤਰੀ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਇਥੋਂ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਿਆਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੈਕਸਟ-ਬੁੱਕ ਬੋਰਡ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕੋਸ਼ ਨੂੰ (ਜੋ ਬੋਰਡ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੈ) ਸੰਧਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬਤੌਰ ਫੈਲੋ, ਸੱਤ ਸਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਕੈਂਪਸ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਨੇ, ਹੋਰ ਕੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਤੀਜੀ ਸੋਧੀ ਹੋਈ ਛਾਪ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸੰਧਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਹਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕਰਦਿਆਂ ਰਿਆਲ ਨੇ ਕੁਝ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਨੋਟਿਸ ਲਿਆ ਹੈ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਬਣੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਮਾਮਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜਾਂਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਮਨ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਵੱਸ਼ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸਬੰਧਤ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿਚ ਕੁਤਾਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਅਰੁਚੀ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ।

- ਰਮਾਕਾਂਤ ਅੰਗਿਰਸ

ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ
ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ